

Snježana Kordić

Kroatistika i nacionalizam

(odgovor I. Pranjkoviću)

U prošlom broju *Književne republike* odgovorila sam Ivi Pranjkoviću na jedan dio njegovog članka koji je objavio u br. 3–4, 2005, str. 210–225. Ovom prilikom osvrćem se na preostali dio. Spomenuti Pranjkovićev tekst je drugi po redu njegov članak u diskusiji o jeziku. Prvi je objavio u br. 1–2, 2004, str. 183–191, na koji sam odgovorila iste godine u br. 7–8, str. 254–280.

Oba Pranjkovićeva teksta bitno obilježava puristička sklonost da lovi neku navodno nedovoljno hrvatsku riječ. Na tome izgrađuje čak i moralnu diskvalifikaciju supolemičarke tako što tvrdi da danas koristim riječi koje prije nisam koristila i time sprčvodim »jezični samoinženjering« (220). To je prilikom uključivanja u diskusiju pokušao oprmjeriti pomoću riječi *prevazići*, za koju kaže da je prije nisam upotrebljavala a danas je upotrebljavam (189). U odgovoru sam mu dokazala navodeći svoj prvi objavljeni članak iz 1991. da sam je i prije koristila, a navela sam mu i jedan svoj rad iz 1997. godine (268). Pranjković sad kaže da to nije dovoljan dokaz. Tvrdi da riječ mora biti upotrebljena i u mojoj disertaciji 1993. ako želim dokazati da sam je koristila (220). Međutim, riječi koje se upotrijebe u disertaciji ne predstavljaju popis svih riječi koje autor koristi u životu. Isto tako, velika većina riječi svakog jezika su riječi koje se rijetko koriste jer je potreba za izražavanjem značenja koje izriču rijetka. Osim toga, mnoge riječi se pojavljuju samo u pojedinom funkcionalnom stilu, a ne u svim stilovima jezika. Tako ni u svom magisteriju ni u disertaciji ne koristim riječi *prezimiti*, *prevrnuti*, *prevoziti*, *preusmjeriti*, *prerasti*, *prepuniti*, *presaviti*, *prespojiti*, *pretrčati*. Prema Pranjkovićevoj logici to bi značilo da te riječi nikada ne upotrebljavam. Međutim, dok pismena upotreba određenih riječi kod nekog autora dokazuje da on koristi te riječi, nepojavljivanje određene riječi u pisanim tekstovima istog autora ne znači da on tu riječ ne koristi. Npr. u magisteriju i doktoratu ne upotrebljavam ni riječi *mama*, *burek*, *višnja* itd., a jasno je da ih inače koristim. To što sam ih sad napisala također nije dokaz da ih do sad nikad nisam upotrijebila i da sada mijenjam svoj jezik, kako bi po Pranjkovićevoj logici ispalo.

Za dotičnu riječ *prevazići* Pranjković tvrdi da se ne pojavljuje u mojoj disertaciji 1993. Međutim, čak ni to nije točno jer već u prvom poglavlju disertacije, na str. 20, koristim tu riječ, i to na jednak način kao i u svom prvom objavljenom članku iz 1991. Potrebno je napomenuti i da Pranjković prilikom citiranja rečenice u kojoj 1991. koristim riječ *prevazići* tu riječ označava kurzivom, bez napomene da je to njegova intervencija u citatu (220). Ispada da sam ja tu riječ istakla kurzivom kao meni stranu i preuzetu iz nekog izvora, pogotovo što Pranjković tvrdi da sam je sigurno preuzela iz srpskog izvora.

Pranjković za sebe kaže da nije preskriptivist (223), a upravo on postupa preskriptivistički u *Hrvatskom slovu* 17. 11. 1995. na str. 5 jer proganja riječ *prevazići* tvrdeći bez dokaza da je na hrvatskoj strani oduvijek doživljavana kao posve strana i neobična. Nakon što sam takvu njegovu tvrdnju osporila u prethodnom svom javljanju citirajući Anićeve *Rječnik hrvatskoga jezika* iz 1991., Pranjković sada priznaje i sam da »je (bila) relativno proširena u razgovornom i publicističkom stilu« (220). Poslije njegovog zabranjivanja te riječi u *Hrvatskom slovu* 1995. ne bi čudilo ako je izbjegavaju nacionalistički orijentirani hrvatski jezikoslovci, nacionalistička hrvatska politička elita i jezično cenzurirani hrvatski mediji. Međutim, jezik nije vlasništvo samo nabrojanih elita, nego svih hrvatskih govornika. A u ispitivanje njihove upotrebe te riječi Pranjković se nije upuštao. Usprkos tome izjavljuje da »i ostali govornici hrvatskoga standardnog jezika« misle kao i on (220). No npr. u necenzuriranom internetskom hrvatskom forumu (www.index.hr/forum) mogu se i danas naći potvrde upotrebe te riječi od strane hrvatskih govornika: *da je čovjek uspio dosad prevazići brojna ograničenja; tek nakon 5 god smo uspjeli prevazići to; Igor Mandić je jednom za 'žensko pismo' rekao da 'žene ne umiju prevazići trač kao biološku kategoriju'; koje smo uspjeli prevazići; znanost je i to prevazišla; ali ja osobno sam to prevazišao; točno, samo što slikovne poruke su prevaziđene; mislim da je to stvarno prevazišlo svaku mjeru.*

Anić opsjednutost pitanjem »koja je riječ više hrvatska ili samo hrvatska ili koja je više srpska ili samo srpska« smatra uzrokom nazadovanja lingvistike u Hrvatskoj (1998, 26–28), a upravo Pranjković je zaokupljen hrvatstvom riječi i tako stavlja sebe u ulogu, kako Anić kaže, »čuvara jezika, koji zazire od uvida u bogatstvo i višeslojnost jezika i svodi 'jezik', zapravo svoj model izražavanja, na preporučljivo, prihvatljivo« od strane jezičnih cenzora (ibid.). Zaboravlja da jezik »ne može se ograničiti vidicima ureda za jezik i cenzorskih propisivanja ili zabranjivanja riječi« (ibid., 42) i da društvo »ima budućnost samo u slobodnom razvijanju jezika kao dijela ukupnih građanskih sloboda« (ibid.).

Pranjković kaže da podatak iz Anićeveg rječnika u uglatoj zagradi *rus. i stsl. uz prevazići* znači »upozorenje da je riječ obilježena kao rusizam i/ili staroslavenizam, što znači da nikako nije 'najnormalnija riječ'« i da sam ja to prešutjela. Međutim, u Anićeveom rječniku (str. VIII) piše o uglatim zagradama samo ovo: »U uglatim zagradama daju se podaci iz kojeg jezika ili iz kulturnog sloja jezika riječ potječe.«, što znači da se ni u kojem slučaju ne radi o upozorenju o obilježenosti riječi, nego o informaciji o etimologiji riječi. Jednako tako u

uglatoj zagradi stoji podatak o jeziku uz riječi *mafija, premijera, presedan, buržoazija, prestiž, pretenciozan* itd., a sasvim sigurno ne znači upozorenje i da se ne radi o najnormalnijim riječima.

U svom najnovijem javljanju Pranjković tvrdi da sam počela koristiti još jednu riječ koja je strana hrvatskim govornicima, a glasi *podozrivo* (221). Međutim, kad bi ona bila strana hrvatskim govornicima, onda ne bi Mogušev *Hrvatski čestotni rječnik* (Zagreb 1999) sadržavao potvrdu upotrebe te riječi. Čak bilježi primjere u kojima se ta riječ upotrebljava i kao pridjev i kao prilog i kao imenica, što pokazuje da je udomaćena. Osim toga, *Rječnik* potvrđuje upotrebu te riječi u nekoliko funkcionalnih stilova jezika, u novinskim, proznim i dramskim tekstovima, što opet pokazuje normalnost te riječi. Ona se ne koristi često jer potreba za izražavanjem značenja koje ona izriče nije česta. Ali to ne znači da je treba izbaciti iz jezika jer bi po toj logici onda trebalo izbaciti i veliku većinu drugih riječi hrvatskih govornika zato što se jednako rijetko koriste.

Tako jednomilijunski korpus *Hrvatskog čestotnog rječnika* pokazuje da se prvih 15 najčešćih riječi na listi učestalosti koristi u jeziku češće nego zadnjih 30000 riječi. Riječi u ovoj zadnjoj grupi čine tri četvrtine rječničkog blaga u *Rječniku*, a svaka od tih riječi pojavljuje se manje od deset puta. Za usporedbu, najčešća riječ u korpusu pojavljuje se 56194 puta. To također znači da jedna četvrtina rječničkog blaga pokriva čak 92% upotrebe, dok tri četvrtine rječničkog blaga čini samo 8% upotrebe.

Pranjković kontrastira upotrebu i normu kad kaže da je riječ *prevazići* ušla u Anićev rječnik zato što je proširena u upotrebi u razgovornom i publicističkom stilu a ne zato što se normativno preporučuje, i da je stoga treba izbjegavati (220). Time Pranjković ne samo zaboravlja da se norma treba ravnati prema upotrebi, nego se čak direktno izjašnjava protiv upotrebe. Takav postupak je tipični preskriptivizam. Pranjković se time suprotstavlja »suvremenim tendencijama ka raznovrsnosti i demokratizaciji« u jeziku (Cameron 1995, 29). U svijetu je postalo realnost »opće slabljenje normi i postmodernistička sklonost inovacijama umjesto konzervativnosti (što u jeziku često znači sklonost prema najšire govorenom jeziku [...])« (ibid., 28). Kad Pranjković želi nametati svoja pravila upotrebi umjesto da je opisuje, postupa u skladu sa zapažanjem o »općoj sklonosti ka autoritetu kod konzervativaca«. Zbog te sklonosti ka autoritetu »je pojam deskriptivne gramatike konzervativcima prokletstvo jer uništava vezu između gramatike i autoriteta« (ibid., 98). Izvorni govornici znaju pravila upotrebe, no hrvatski jezikoslovci to odbijaju priznati jer »ako se gramatička pravila nalaze 'unutar' izvornih govornika, a ne u nekom vanjskom autoritetu, onda je očito mnogo teže primijeniti uniformne standarde pravilnosti« (ibid.). Upotreba se očito ne uklapa u shemu ispravna riječ / neispravna riječ, kakvu bi joj svojim proizvoljnim selekcioniranjem riječi htjeli nametnuti hrvatski jezikoslovci. Oni se odbijaju s time suočiti jer »je sugestija da ne postoje apsolutni standardi ispravnosti i apsolutno vrednovanje odbojna konzervativnom načinu razmišljanja« (ibid.). Umjesto da riječi prepuste prirodnom reguliranju samom upotrebom, oni zahtijevaju i sprovode purizam, a »purizam je pokušaj inter-

veniranja u 'prirodni' razvoj jezika pomoću identifikacije, cenzure, istrebljivanja, sprečavanja, zamjenjivanja« (Thomas 1989, 6). Zbog takvih svojstava, purizam u lingvistici ima »pejorativne konotacije« i koristi se kao »pogrдна riječ« (Olt 1991, 6). Samo neupućeni hrvatski jezikoslovac može purizmu pripisivati podizanje jezične kulture, kako čini Samardžija (1997, 201) kad konstatira da od proljeća 1990. »doživio je jezični purizam iznimno snažan zamah« u Hrvatskoj i da se pritom radi o »podizanju razine jezične kulture« i o »općem nastojanju oko uklanjanja jezičnih nepravilnosti«. Lingvistima je poznato da je purizam suprotan od znanstvenog pristupa jeziku i da »je termin 'purist' opterećen emocionalnim asocijacijama. Kao podrugljiv naziv ima danas samo negativno značenje« (Olt 1991, 6). Njegova negativnost je dodatno pojačana time što je povezan s nacionalizmom. Tako baš u našem slučaju Fienbork (1996, 7) navodi »da se nacionalizam ne susteže ni pred jezikom, da se srpskohrvatski ovisno o teritoriju 'čisti' od navodno stranih riječi i time mu se oduzima raznovrsnost izražajnih sredstava i poetska snaga«.

214

Pranjković kaže da »nema nijednoga standardnoga jezika bez normativnih priručnika, a normativni priručnici u načelu ne opisuju jezik, nego baš propisuju njegovu uporabu« (223). To, međutim, nije točno jer rječnici, gramatike opisuju upotrebu jezika, oni opisuju upotrebnu normu, ravnaju se prema njoj, a ne propisuju je. To je razumljivo jer »lingvistika je deskriptivna, a ne preskriptivna« (Cameron 1995, X). Ovo bi i Pranjković morao znati jer »svi standardni udžbenici uvoda u lingvistiku tvrde da je lingvistika deskriptivna disciplina, a ne preskriptivna« (Milroy/Milroy ³1999, 4). Morao bi to znati i stoga što se radi o jednoj od temeljnih odrednica koje lingvistiku i čine znanost: »lingvistika je znanost (povezana kao što i jest s antipreskriptivnim i antivrednujućim pojmovima)« (ibid., 5). Kao i purizam, tako i »termin 'preskriptivizam' ima određeno vrednovanje koje mu se pridružuje, negativne konotacije koje je gotovo nemoguće izbjeći« (Cameron 1995, 3). Stav lingvиста prema preskriptivizmu je dobro poznat: »preskriptivizam je negativan za lingviste« (ibid.). Preskriptivizam nema uvid u jezik i upotrebu pa zato osim što »sprečava fleksibilnost u prenošenju značenja, preskriptivna ideja ispravnosti može biti u suprotnosti s govornikovim smislom za prikladnost jezika u različitim situacijama i kontekstima. Nema govornika koji ne varira svoju upotrebu ovisno o situaciji: izvorni govornik koji bi ograničio svoju upotrebu na jedan (formalni) stil djelovao bi neprirodno i čudno. Svi normalni govornici posjeduju ono što se naziva *komunikacijska kompetencija*« (Milroy/Milroy ³1999, 63). Preskriptivisti pokušavaju zabraniti nešto što je prošireno u upotrebi proglašavajući to neispravnim, no analiza preskriptivnih zabrana varijacija pokazuje »da se za varijacije koje se stvarno koriste ne može tvrditi da su *negramatične* ni u kojem smislu« (ibid.). U lingvistici funkcionira »jezična upotreba kao jezični autoritet«, pa bi hrvatski preskriptivistički jezikoslovci, ako jednom odluče da se pokušaju baviti lingvistikom, prvo trebali spoznati da »je jezična upotreba pravilo nad svim pravilima« (Jung 1974, 17).

Pranjковиć meni prigovara da mijenjam svoj jezik i da je to jezični samo-inženjering, iako ja to ne činim, a istovremeno za samog sebe priznaje da on mijenja svoj jezik i da među riječima novogovora koje se danas pojavljuju u njegovim tekstovima »štoviše, ima i riječi protiv čijega sam uvođenja, odnosno forsiranja i sam izravno pisao« (223) — zar to nije jezični samoinženjering. Kaže da to čini jer »to su jednostavno riječi za koje sam u međuvremenu ocijenio da su prihvaćene i/ili da se šire upotrebljavaju«. No, ne navodi na osnovi čega je ocijenio da su prihvaćene ni kako je to mjerio. Kad se riječi novogovora pojavljuju u jezično cenzuriranim medijima ili kod vladajućih političkih elita ili među hrvatskim jezikoslovcima, to nije dovoljno za zaključak da su općeprosirene ili da ih i Pranjковиć mora koristiti, odnosno da njihovu alternativu mora izbjegavati.

Pranjковиć pokazuje da je kao svaki tipični purist opsjednut porijeklom riječi i njihovom takozvanom čistoćom. Zaokupljenost purizmom je glavno svojstvo javnog odnosa prema jeziku u današnjoj Hrvatskoj: »Na radiju, televiziji, u uredništvima i učionicama odvijaju se punom parom kampanje za uvođenje novih jezičnih oblika i za kontrolu 'čistoće' vlastitog jezika. Doduše, još se ne zna koji to treba biti, ali važno je da je drugačiji od dosadašnjeg, drugačiji od fonema, naglasaka i zvuka koji je dosad gledan kao zajednički jezik« (iz Altermatt 1996, 125). Dominacija purizma znak je dominacije nacionalizma u Hrvatskoj jer je poznat »purizam kao popratna pojava nacionalizma« i utvrđena je »srodnost nacionalizma i purizma« (Thomas 1989, 6). Istraživanja su pokazala da »se nacionalizam i purizam obično pojavljuju zajedno, jednakog intenziteta, i odgovaraju na utjecaje iz istog izvora« (ibid.), npr. hrvatski purizam je usmjeren protiv srbizama kao što je i hrvatski nacionalizam usmjeren protiv Srba. Kod Hrvata je uvijek »antisrpski purizam služio kao precizan barometar hrvatskih nacionalističkih osjećaja« (ibid.). Hrvatski puristi žele isključiti iz jezika riječi koje se koriste i umjesto njih nametnuti navodno izvorne hrvatske lekseme. Međutim, »nepostojanje bilo kakvog objektivnog kriterija za leksičku izvornost uzrokuje određenu proizvoljnost pri odabiru što će se isključiti iz jezika. Ta proizvoljnost je sukladna s činjenicom da je prepoznavanje onoga što čini naciju, da uzmemo Gellnerov termin, volunтарыstičko« (ibid., 10). Na tom planu kao i na drugim planovima »srodnost nacionalizma i jezičnog purizma je, dakle, velika i obuhvatna« (ibid., 11). U Njemačkoj je ideologija jezične čistoće, tj. jezični purizam »uvijek iznova imao značajnu ulogu kao sredstvo i pokazatelj radikaliziranja njemačkog nacionalizma« (Polenz 1998, 62). Poznato je da »je za vrijeme nacističkog razdoblja u samoj Njemačkoj jezična politika bila glavni dio oblikovanja identiteta Rajha, bila je usko povezana s ksenofobičnim nacionalsocijalizmom [...]. Najočiglednija manifestacija toga bila je jezična reforma s ciljem uklanjanja stranih leksičkih posuđenica i osiguravanja korištenja 'izvornog' jezika« (Ager 2001, 57). Dvije godine nakon što je Hitler došao na vlast osnovana je u Njemačkoj 1935. državna institucija za brigu o jeziku: Njemački ured za njegovanje jezika (Plümer 2000, 75). Purizam je podupirao nacizam: »Nacistički val jezičnog purizma imao je već u prvim godinama nacizma svoj

učinak, ne toliko na jezik koliko na političko raspoloženje širokog kruga nacionalno usmjerenih 'ljubitelja jezika' iz kulturnopolitički važnih oblasti škole, novina i uprave. Ti 'ljubitelji jezika' su 1933. samoinicijativno ponudili vlastima svoje usluge jer su vjerovali da su im ciljevi jednaki. Vlasti su prvo prihvatile njihove usluge kako bi nacionalističku euforiju isticanja nijemstva iskoristile za opću političku nahuškanost, koja je potrebna za uspostavljanje diktature« (Polenz 1967, 139).

A kad su vremenom puristi počeli prigovarati i ministrima da ne koriste dovoljno izvorne njemačke riječi, onda se »Goebbelsovo ministarstvo okrenulo protiv pretjeranog isticanja nijemstva i protiv oživljavanja starih njemačkih riječi s tajanstvenim zvukom« (ibid., 140). Polenz citira Goebbelsovo ministarstvo: »Jasno se mora ustvrditi da naš pokret ne želi imati nikakve veze s tim igrarijama s riječima. U to spada i upotreba navodnih starogermanskih naziva mjeseci kao *Lenzing* [=ožujak] itd., koje njemačke novine odsad trebaju prestati koristiti. Riječi kao *Thing*, *Kult* podsjećaju na one narodske proroke o kojima naš Vođa u svojoj knjizi *Mein Kampf* kaže da bi oni najradije ponovo hodali obučeni u medvjede krzno, i koji uostalom tvrde da su četrdeset godina prije njega izmislili nacionalsocijalizam. Nacionalsocijalistički pokret je isuviše blizak stvarnosti i životu a da bi mu bilo potrebno vaditi iz prastarih vremena prevaziđene i mrtve pojmove, koji ni na koji način ne mogu pomoći teškoj političkoj borbi danas, nego je naprotiv samo opterećuju« (ibid., 140–141).

Polenz zapaža da »nasuprot tome, zanešenjaci u korist etimologiziranja iz Društva za njegovanje jezika nisu mislili na jezičnostilsko i jezičnosociološko Ovdje i Danas riječi. Prema shvaćanju iracionalnog nacionalizma jezik 'nije sredstvo za sporazumijevanje, nego nacionalni idol, kojemu čovjek treba što upadljivije iskazivati čast' i kojeg se 'opterećuje zahtjevima za nekakvom 'izvornošću' koja nema veze s ljudskim potrebama i koja se u svako doba može zanemariti a da pritom ne nastane nikakva šteta ni za govornika ni za slušatelja'. Čistači jezika su vjerovali — slično kao još i danas mnogi kritičari jezika — da jezik moraju štiti od upotrebe, od jezične zajednice kao korisnika, kao da je jezik nekakvo apsolutno biće kojemu govornici moraju služiti. Prije svega bili su naviknuti vrednovati riječi prema njihovom porijeklu. Objašnjenje za tu naviku nije samo nacionalistička antipatija prema stranim jezicima, nije nekakvo isključivo laičko shvaćanje jezika; jer pravi 'laici' — normalni govornici koji ne razmišljaju o jeziku — ne misle na izvedenice i etimologiju kad koriste jezik. Budući da je većina 'ljubitelja jezika' prošla barem za vrijeme gimnazije kroz školu tradicionalne filologije, radi se kod purističkog vrednovanja jezika o populariziranoj, premda pervertiranoj znanosti« (ibid., 141–142). U Hrvatskoj takvu pervertiranu znanost predstavlja ne samo časopis *Jezik*, nego i svi jezikoslovci koji zastupaju purizam. Puristički pristup jeziku Polenz (1967, 139) naziva »vulgarnoznanstveno političko vrednovanje jezika«. Te »vulgarnoznanstvene aktivnosti hrane se više ili manje metodikom znanosti, koju time pervertiraju« (ibid., 114).

Može se reći da je na planu jezika danas u Hrvatskoj situacija čak gora nego u nacističkoj Njemačkoj. Naime, nakon deset godina vladavine purizma u Njemačkoj, ukinute su purističke aktivnosti. Do toga je došlo zato što su dušebrižnici jezika u svom časopisu »*Materinski jezik*« stalno iznosili kritiku ravnodušnosti vlastodržaca prema pitanju stranih riječi«, pa je to izazvalo nesimpatije kod dotičnih vlastodržaca, Goebbelsa i Hitlera (Plümer 2000, 76–77). Stoga je »Hitlerova uredba donošena 1940. godine okončala purističke aktivnosti *Društva za njegovanje jezika*: 'Nakon dopisa ministra Rajha i državnog kancelara zapazio je Firer više puta u zadnje vrijeme — također i na službenim mjestima — kako se riječi stranog porijekla koje su odavno preuzete zamjenjuju izrazima dobivenima najčešće pomoću prevodenja, koji su zato po pravilu ružni. Firer ne želi takvo nasilno ponjemčivanje i ne odobrava umjetno zamjenjivanje stranih riječi odavno udomaćenih u njemačkom jeziku'« (ibid.).

Budući da je među njemačkim purističkim aktivistima bilo i sveučilišnih profesora, »ostaje još da se zapitamo kako je došlo do toga da su — kao što smo vidjeli — i neki malobrojni stručnjaci i sveučilišni profesori znatno sudjelovali u jezičnopurističkoj opijenosti prvih godina nacizma, umjesto da je snagom svoje stručne kompetencije od početka zaustave« (Polenz 1967, 143). Odgovor nije teško naći: »sve to se može objasniti osobnim političkim stavovima ili djelovanjem 'duha vremena'« (ibid.). I tu je situacija u današnjoj Hrvatskoj gora nego u ondašnjoj Njemačkoj jer dok se u Njemačkoj radilo o malobrojnim sveučilišnim profesorima koji su sudjelovali u purističkoj opijenosti, u Hrvatskoj su malobrojni oni koji u tome ne sudjeluju, ako ih uopće i ima.

Kao što se danas hrvatski jezikoslovci bave pohrvaćivanjem gramatičkih termina, tako su činili i nacistički njemački puristi. Polenz (1967, 125) govori o ondašnjem »ponjemčivanju znanstvene terminologije iz oblasti njemačke gramatike, prvenstveno u udžbenicima za nastavu njemačkog na školama. Jedna lista stručnih gramatičkih izraza Klaudiusa Bojunga pripremana od 20-ih godina objavljena je kao dodatak ministarskoj uredbi 1938. Otad su sva nova izdanja njemačkih udžbenika jezika morala koristiti samo ponjemčene stručne riječi«. Polenz kao lingvist osuđuje to ponjemčivanje: »Takvo izvana u lingvistiku unošeno ponjemčivanje htjelo je gramatičke termine izmijeniti samo zbog ponjemčivanja, samo zbog neodobravanja stranog porijekla. Pritom se događalo da uvedu ponjemčene termine koji su, za razliku od semantički najvećim dijelom nemotiviranih termina stranog porijekla, vodili u pogrešno ili jednostrano shvaćanje gramatičkih kategorija [...]. Tvorcima je bilo svejedno što će ponekad neophodno korištenje odgovarajućih pridjeva ili glagola dovesti do tvorenica koje će biti znatno nezgrapnije ili neobičnije od oprobanih termina stranog porijekla [...]. Takvo mijenjanje isključivo formalnog izgleda gramatičke terminologije nije bilo lingvistički opravdano« (ibid., 126–127).

Sve purističke aktivnosti su neopravdane i znanstveno neutemeljene: »Kao što je pogrešno i opasno određivati strukturu društva prema porijeklu osoba, tako je lingvistički pogrešno i beskorisno strukturu rječničkog blaga živog jezika raščlanjivati prema porijeklu riječi. Čitav jezični purizam počiva na metodo-

loški pogrešnom miješanju dijakronije i sinkronije. [...] Kod sinkronijskog promatranja jezika, koje istražuje stanje i unutarnju strukturu živog jezika, kategorije 'riječ stranog porijekla' i 'posuđenica' imaju samo podređenu ulogu, kako je već de Saussure spoznao. Ovdje vrijede drugačija grupiranja: semantička, stilistička i jezičnosociološka. [...] Kod suvremenog stanja nekog jezika je bitno tko koristi neku riječ, pred kime je koristi, u kakvoj situaciji, na koju temu, u kakvom kontekstu, s kakvom stilskom obojenošću i prvenstveno s kakvim značenjem naspram značenja drugih riječi unutar skupine u kojoj je posuđena riječ našla svoje mjesto. Često se dogodi da mnogi govornici neke riječi stranog porijekla ne razumiju ili pogrešno razumiju, ali uzrok tome nije toliko strano porijeklo tih riječi ili njihovih sastavnih dijelova, nego njihova jezičnosociološki i stilski vezana upotreba. Takvu jezičnosociološki i stilski vezanu upotrebu imaju i mnoge takozvane 'domaće riječi', pa je stoga kriterij porijekla neosnovan« (ibid., 150–151).

Kad bi prema purističkim zahtjevima sve riječi sadržavale samo 'domaće osnove', »prema tom principu bi se, međutim, sve novo uvijek izvodilo samo od starog sastava«, a posljedica bi bila da bi »stare osnove riječi zbog toga i zbog prenesene upotrebe postale preopterećene stalno novim značenjima« (ibid., 157). Neosporno je da »se nijedan suvremeni kulturni jezik ne može kod daljnjeg razvoja svog rječničkog blaga zadovoljiti tradicionalnom zalihom osnovnih leksema« (ibid.).

Nekima je to bilo jasno i 40-ih godina u Njemačkoj, pa tako npr. Wehmer 1942. piše protiv protjerivanja riječi stranog porijekla, i govoreći o njemačkom jeziku »dokazuje da je broj riječi stranog porijekla u engleskom, francuskom, španjolskom, nizozemskom i ruskom jeziku barem jednako toliko velik« (iz Polenz 1967, 137). On pravilno utvrđuje i da »pitanje stranih riječi predstavlja umjetan problem, koji su njemački lovci na strane riječi preuveličali tako što su se zatvorili pred kulturnim utjecajem koji je normalan u suvremenim jezicima« (ibid.).

Ne treba zaboraviti da danas najprestižniji jezik na svijetu, engleski, u sebi ima mnoštvo stranih elemenata: »Ono što engleskom jeziku daje bogatstvo i ugladenost, to su svi oni strani elementi koji su se u njemu stopili. Engleski jezik je postao svjetski jezik ne samo po tome što se proširio po velikom dijelu svijeta, nego i po tome što je duhovno bogatstvo drugih naroda primio u sebe« (Horak 2001, 178).

Analiza purizma pokazuje »povezanost čišćenja jezika s rasističkim ludilom« (Polenz 1967, 130). Ona priziva u sjećanje »vulgarnoznanstvene grijehove i nesreće tridesetih godina kao primjer za opomenu« (ibid., 160). No taj primjer koji bi trebao služiti kao opomena ponavlja se danas, nažalost, u Hrvatskoj.

Moju tvrdnju o hrvatskim školama da »uz zaista potrebno znanje internacionalnih naziva *januar*, *februar* itd. forsirani su zbog hrvatskih purista i nazivi *siječanj*, *veljača* itd.« (271), Pranjковиć predstavlja da kažem »da djeca u hrvatskim školama ne bi smjela učiti hrvatske nazive mjeseci« (225). Međutim, ne forsirati *siječanj* ne znači zabraniti *siječanj*. Pranjковиć je potpuno poprimio

preskriptivistički i puristički način gledanja, kod kojega je sve ili tjeranje ljudi da koriste neku riječ ili zabranjivanje ljudima da koriste neku riječ. Sloboda izbora riječi za njega ne postoji, a upravo o njoj ja govorim: neka se slobodnom tržištu prepuste i *siječanj* i *januar*, bez forsiranja i bez zabranjivanja. Ono što bi trebao biti potpuno prirodan odnos prema riječima, Pranjkoviću je sasvim nezamislivo jer on čak i izričito osuđuje mogućnost »da se upotrebljavaju ravnopravno« *siječanj* i *januar* (216). Stoga kad Pranjković o sebi kaže »ni sam ne pripadam ljubiteljima preskriptivnosti« (223), to sigurno ne važi za njegov današnji odnos prema riječima.

Frustracije spomenute u mom članku koje nastaju prilikom školovanja kad se uče pravila o razlikovanju *ijelje* Pranjković pripisuje meni (224). Međutim, ja nisam govorila o svojim frustracijama, nego o frustracijama drugih. To što ih ja kao najbolji učenik i student¹ nisam imala ne znači da trebam biti slijepa za činjenicu da velika većina ostalih tokom školovanja ne savlada u potpunosti ta pravila, i zauvijek im ostane nesigurnost prilikom pisanja. Time ne kažem da danas u Hrvatskoj treba preći na ekavicu, nego samo to da čovjek treba biti svjestan činjenice da u ekavici takvih problema nema i da je ekavica stoga objektivno gledano jednostavnija i lakša. Također podsjećam da su isključivo hrvatski filolozi odgovorni što Hrvati imaju jedan pravopisni problem više od Srba.²

Pranjković smatra da je u bivšoj Jugoslaviji vladao srpski jezični unitarizam. U tom smislu piše: »Zna li npr. S. Kordić nekog Slovenca, Makedonca ili Mađara koji je u saveznim ustanovama, ili čak uopće (ako nije živio u Hrvatskoj), govorio hrvatskim jezikom (varijantom)? O tome nigdje ne govore ni S. Kordić ni 'antinacionalisti' koje ona citira, a to su notorne činjenice, toliko poznate svima na hrvatskoj (pa i na srpskoj) strani da nema nikakvoga smisla ni podsjećati na njih« (215). Međutim, kod ove teme se mora uzeti u obzir da je i sam slovenski jezik ekavski, a ne ijekavski, te da je isti slučaj i s makedonskim. A budući da su govornici slovenskog i makedonskog morali učiti i njima strani jezik kojim govore Srbi, Hrvati, bosanski Muslimani i Crnogorci, lakše im je bilo učiti ekavsku varijantu kad je i njihov materinski jezik takav, što Pranjković iz svoje egocentrične perspektive zaboravlja. A što se tiče Mađara i Albanaca, većina ih je živjela u Srbiji i govorili su stoga ekavski. Oni koji su od rođenja živjeli u Hrvatskoj, npr. u Zagrebu, Osijeku, govorili su onako kako se govori u tim sredinama, a ne ekavski.

Još jedna stvar se ne smije zaboraviti. Poznato je da su kod policentričnih jezika sve varijante načelno ravnopravne (Ammon 1995, 496) i da je »po svojoj prilici pojam 'policentrični jezik', odnosno publikacije i diskusije koje se odnose

1 Za najboljeg studenta, doduše, nisam bila službeno proglašena usprkos najvišjem prosjeku ocjena jer nisam bila član Saveza komunista, a to se također uzimalo u obzir. Umjesto mene je proglašena za najboljeg studenta osoba (srpske nacionalnosti) koja je imala niži prosjek ocjena, ali je bila član partije.

2 Budući da se Pranjković predstavlja kao poznavalac mog jezičnog izražavanja od djetinjstva do kraja školovanja, nije zgreoga napomenuti da je prvi puta čuo za mene tek nakon što sam završila studij u Osijeku i poslije toga došla raditi u Zagreb kod njih na katedri.

na njega, barem donekle pridonio osvještavanju te načelne ravnopravnosti i ojačao samopouzdanje nekih centara« koji su se smatrali slabijima (ibid.). Iako su, dakle, varijante načelno ravnopravne, one to ipak nikada ne mogu biti u potpunosti jer je uvijek jedna varijanta prestižnija od druge, a na tu prestižnost utječe niz činilaca. Među glavnima su broj govornika i ekonomska snaga nacionalne zajednice koja se služi pojedinom varijantom. Ni »različiti nacionalni centri njemačkog jezika nisu u svakom pogledu ravnopravni [...]: Njemačka ima oko 10 puta više stanovnika od Austrije i 19 puta više od onog dijela Švicarske koji govori njemački, a bruto domaći proizvod Njemačke je 1991. bio 9, 6 puta veći od austrijskog i 10, 6 puta veći od onog dijela Švicarske u kojem se govori njemački« (ibid., 484). Posljedica toga je veća prestižnost njemačke varijante od austrijske ili švicarske, koja se očituje i u tome da mnogo više riječi iz njemačke varijante ulazi u austrijsku ili švicarsku, nego obrnuto. Za takvu asimetriju nisu krivi njemački filolozi ili nekakva unitaristička jezična politika od strane Njemačke: »ta asimetrija nije bila planirana od strane današnje Njemačke niti najvećim dijelom željena. [...] Ni u prijašnje doba nije Njemačka nastojala ciljanom jezičnom politikom postići tu asimetriju [...]. Asimetrija je posljedica nejednake veličine i ekonomske snage tih triju centara« (ibid., 496). Ovo što je pokazano na primjeru njemačkog jezika vrijedi i za druge policentrične jezike: »Jezične asimetrije ili asimetrije vezane za jezik između ekonomski jačih i slabijih centara policentričnog jezika postoje vjerojatno u svim ili u većini primjera takvog jezičnog tipa« (ibid., 497).

I u našem slučaju je na prestižnost srpske varijante utjecalo što je broj govornika te varijante dvostruko veći od broja govornika hrvatske varijante. Za takav odnos brojki ne mogu se optuživati srpski filolozi, kao ni za činjenicu da glavni grad zajedničke države nije bio Zagreb nego Beograd, a poznato je da status glavnog grada doprinosi prestižnosti varijante koja se u njemu govori. Ako se pogledaju i ostala svojstva koja Ammon (1995, 498) navodi kao razliku između jezično prestižnijih centara naspram jezično manje prestižnih, vidi se da sva vrijede i za našu situaciju. Npr. u »jačim centrima pokazuju i kodificirajuće knjige i autoriteti za pitanja jezične norme veću jezičnu toleranciju«, nego u manje prestižnim jezičnim centrima. To se može promatrati već desetljećima i kod nas: hrvatski autoriteti su izrazito netolerantni prema Hrvatima okrivljujući ih da ne znaju jezik, zabranjuju im i proganjaju riječi, dok srpski autoriteti u Srbiji pokazuju toleranciju puštajući stanovnike da se slobodno služe riječima po vlastitom izboru — u Srbiji je »tolerancija jezičnih raznovrsnosti službena politika« (Greenberg 2001, 33). Uslijed toga ne čudi ni sljedeće svojstvo jer je ono u izvjesnoj mjeri posljedica prethodnoga: stanovnici »slabijih centara se općenito smatraju manje vještima u govoru i jezično ukočenijima«, nego stanovnici jezično prestižnijih centara (Ammon 1995, 498). Jasno je da su ukočeniji u govoru kad kod svake riječi strepe da li će pogoditi onu nacionalno podobnu ili ne. Bavljenje normom usmjereno je u »slabijim centrima na nacionalne aspekte važeće standardne varijante«, dok su prestižniji centri više usmjereni na stilske aspekte. Kodificirajuće knjige »jačih centara imaju veći pre-

stiž« za strance koji uče taj jezik. Iz »jačih centara izvozi se više jezičnih oblika u ekonomski slabije centre nego obrnuto« (ibid.).

Kad Pranjковиć optužuje Slovence što su učili ekavicu, a ne ijekavicu, može ga se podsjetiti da Slovenci jednako uče prvenstveno njemačku, a ne austrijsku varijantu njemačkog (*Delo* 26. 2. 2004, str. 9). Iako im je Austrija susjedna zemlja (kao i Hrvatska), uče njemačku varijantu jer je ona prestižnija zbog većeg broja govornika u Njemačkoj i zbog ekonomske snage Njemačke.

Prestižna varijanta ne mora zauvijek ostati prestižnom: »Odnosi dominacije mogu se i promijeniti. Ako ocrtani uzročnopsljedični odnos između ekonomske snage i jezične (ili kulturne) dominacije zaista postoji, onda se jezična dominacija čak mora preokrenuti ako se ekonomska snaga centara preokrene. To se zaista može, barem u naznakama, utvrditi na primjeru Portugala, koji je prije jezično dominirao nad Brazilom, ali se u zadnje vrijeme pokazuje obrnuti pravac dominacije. Još očitiji primjer je Velika Britanija, čija nekadašnja jezična dominacija naspram SAD-a se u toku 20. stoljeća neosporno preokrenula u suprotno« (Ammon 1995, 496–497). I u našem slučaju se neke okolnosti mijenjaju. Više Beograd nije zajednički glavni grad države, pa taj utjecaj na prestižnost otpada. Ne može se reći ni da je Srbija ekonomski jača od Hrvatske, pa ni to ne govori u prilog prestižnosti srpske varijante.

Ako bi netko pomislio da je loše kad se radi o varijanti policentričnog jezika jer kod nje postoji rizik slabije prestižnosti naspram druge varijante, onda ga treba podsjetiti da potpuno iste razlike u prestižnosti postoje i među jezicima. Premda su jezici načelno ravnopravni, ipak je uvijek neki prestižniji i više se uči u svijetu, npr. engleski, a drugi manje, npr. albanski. Neosporna je »činjenica da jezici (po svom prestižu, lakoći učenja itd.) nisu jednaki i da se ni pomoću zakona ne mogu učiniti jednakima. [...] Potpuna jednakost u statusu, funkciji i prestižu je nerealan, neostvariv cilj« (Blum 2002, 170).

Hrvatski govornici profitiraju što im je jezik zajednički sa Srbima, ne samo zato što je za svaku naciju prednost kad se njeni pripadnici mogu na svom materinskom jeziku sporazumijevati s pripadnicima drugih nacija, nego i zato što im je zbog većeg broja govornika jezik prestižniji u svijetu pa se može i učiti na većem broju inozemnih sveučilišta. Kad bi se radilo o različitim jezicima, status našeg jezika u svijetu bio bi znatno niži, ne bi dosezao ni status bugarskog, koji se npr. na njemačkim sveučilištima nudi deset puta rjeđe kao studijski predmet naspram srpskohrvatskog.

Jezični unitarizam, u čije postojanje nas Pranjковиć želi uvjeriti, bi bio da su u Hrvatskoj mediji bili na ekavici, da su školski udžbenici bili na ekavici, da su gramatike, rječnici, pravopisi koji su izlazi u Hrvatskoj bili na ekavici. Međutim, ništa od toga nije slučaj. Zato je neosnovano govoriti o jezičnom unitarizmu. Isto tako, poznato je da su u Jugoslaviji jezične odredbe bile »sasvim demokratske: svaki građanin može koristiti svoj jezik, neovisno o njegovom brojčanom značaju, u administraciji, na sudu, na sastancima« (Gak 1989, 122). Spisi federalnog zakonodavstva publicirani su »na tri varijante srpskohrvatskoga, na slovenskom, makedonskom, albanskom i mađarskom« (ibid., 123). Medi-

ji i škole su na jezičnom planu bili potpuno demokratski: »Novine, radio, televizija koristili su deset jezika. Nastava u školama odvijala se na 14 jezika (uključujući ukrajinski, njemački, ciganski)« (ibid.). Sve to pokazuje da u bivšoj Jugoslaviji »komunistička vlada je pokušavala izbjeći jezičnu hegemoniju« (Greenberg 2001, 23). Nasuprot tome razdoblju, početkom 90-ih godina »tolerantna jezična unija socijalističke Jugoslavije je brzo zamijenjena netolerancijom prema jezičnoj raznovrsnosti i inzistiranjem na etničkoj podjeli jezika« (ibid.).

Želeći dokazati da je vladao srpski jezični unitarizam, Pranjković spominje ustanove koje su potpisale hrvatsku *Deklaraciju* i pita se »jesu li u tim ustanovama sjedili idioti« (215). Može mu se odgovoriti da tamo nisu sjedili idioti, nego velikim dijelom nacionalisti i oni koji su bili izmanipulirani od strane nacionalista. Pritom su zakazali hrvatski lingvisti jer se nisu usprotivili politiziranju jezika i izjednačavanju nacije s jezikom. Poistovjećivanje nacije i jezika u slučaju Hrvata i Srba vidi se u *Deklaraciji* kada se govori o odnosu tih »naroda pa, prema tome, i njihovih jezika«. Neki vodeći hrvatski intelektualci kritizirali su *Deklaraciju*, npr. Krleža (Kovačec 1993, 403), što Pranjković ne spominje. Ali zato ističe o drugoj Jugoslaviji »stvarno se radilo o gruboj unitarizaciji, tj. grubom posrbljivanju jezika« (215). Međutim, kad bi to bilo istina, onda ne bi čitavo vrijeme u drugoj Jugoslaviji svi udžbenici u Hrvatskoj izlazili na hrvatskoj varijanti, isto tako i novine, gramatike, rječnici, pravopisi, književna djela itd. Pranjković se tuži da je teorija bila jedno, a praksa drugo (215). No, što je izlazak svih nabrojanih djela nego praksa. I teorija Novosadskog dogovora o jednakosti varijanata i pisama također je sprovedena u praksi: *Pravopis* nakon Novosadskog dogovora zaista je i u praksi istovremeno izišao u dvije verzije, jednoj zagrebačkoj na ijekavici i latinici, drugoj novosadskoj na ekavici i ćirilici; isto vrijedi i za *Rječnik*. Marginalni pojedinačan slučaj kakav je da Zaključci pete skupštine Saveza kompozitora Jugoslavije nisu tiskani i na hrvatskoj varijanti korišten je u *Deklaraciji* kao dokaz za jezičnu neravnopravnost.

Osudjujući ujednačavanje lingvističke terminologije, Pranjković kaže da su Hrvati htjeli odlučivati kako oni hoće, a ne da se dogovaraju sa Srbima, i ilustrira to pomoću riječi »točka ili tačka, zarez ili zapeta« (215). Međutim, upravo Hrvat Ljudevit Jonke, kojeg u istom odlomku pozitivno ističe, aktivno sudjeluje u ujednačavanju lingvističke terminologije i piše baš o navedenim riječima sljedeće: »ako su riječi *točka* i *zapeta* rusizmi, više nam odgovaraju riječi *tačka* (prema *taknuti*) i *zarez* (prema *zarezi*)« (1961/62, 58).

Jonke, osim toga, jasno kaže da »kad lingvistički ocjenjujemo pitanje jezika kojim govore Hrvati, Srbi, Crnogorci i bosanskohercegovački Muslimani, tada svi argumenti govore da je to po znanstvenoj ocjeni jedan jezik« (1968/69b, 131). Spominjući u nastavku jezične razlike, Jonke piše: »Sve su to razlike koje je lingvistički najadekvatnije označiti u cjelini kao varijante književnog jezika. Tim imenom, koje sam upotrijebio u štampi prvi put već 1960. a u predavanjima već 1950, označujemo nedvosmisleno da govorimo i pišemo jednim jezikom, ali ne jedinstvenim. Ta dva tipa jezika koji su se razvili 'oko dva glavna

središta, Beograda i Zagreba' odnose se jedan prema drugome u lingvističkom smislu kao varijante. Taj naziv ima u sebi mnogo smisla jer govori o dvojakosti jednoga jezika« (ibid.).

Pranjković kaže da srpski filolozi prema hrvatskima »nisu imali nikakvih obzira dok su s njima živjeli u istoj državi« (221). No dvije stranice kasnije opovrgava i sam svoju tvrdnju spominjući *Predlog za razmišljanje*, a o njemu je poznato: »Na hrvatsku 'Deklaraciju' uslijedio je kao odgovor 'Predlog za razmišljanje' srpskih pisaca, u kojem su poduprta stajališta Hrvata« (Behschnitt 1980, 9).

Tvrđi rekla-kazala metodom da su »u praksi usred Zagreba postojali popisi nepoćudnih 'ustaških' riječi, koje se ili nisu smjele javno upotrebljavati ili se izričito tražilo da se upotrebljavaju ravnopravno s onima koje su zajedničke, npr. riječi kao što su *tisuća*« (216). Međutim, čak i na novčanicama je pisala ta riječ. Zar Pranjković smatra opravdanim u zajedničkoj državi imati odvojene novčanice za Hrvate na kojima će pisati samo *tisuća* a da uz nju ne piše i *hiljada*? Pa i na novčanicama Evropske unije stoje jedna uz drugu različite oznake za isto zato što postoje razlike u nazivanju istoga među državama članicama. U Hrvatskoj u ono vrijeme čovjek nije morao kad god upotrijebi riječ *tisuća* uz nju reći i *hiljada* ili obrnuto. Prema tome, kad Pranjković kaže da se »izričito tražilo da se upotrebljavaju ravnopravno s onima koje su zajedničke«, on ustvari prigovara što se nije kao danas dozvoljavalo da se u Hrvatskoj proganja *hiljada*. A što je najvažnije, *hiljada* je bila toliko udomaćena u Hrvatskoj da smo u žargonu čak imali i izraz *kilja*, dok takvu udomaćenost *tisuća* nikada nije postigla, u žargonu nije postojao nijedan izraz koji bi potjecao od nje. Osim toga, *hiljada* je bila udomaćena i stoljećima ranije, o čemu svjedoče djela M. Marulića, A. Kanižlića, H. Lucića, M. Divkovića, A. Kačića, M. A. Reljkovića, P. Hektorovića itd. Jezik prije stvaranja prve Jugoslavije, koji sam analizirala u svojoj knjizi iz 1995., pokazuje da su se sve riječi koje Pranjković svojim nabrajanjem proglašava nehrvatskima (216) koristile u Zagrebu, Osijeku, Rijeci, Splitu, Dubrovniku itd. Pa i sam Pranjković u gornjem citatu priznaje da su bile zajedničke, dakle, normalne i u Hrvatskoj, kakav je slučaj i s ogromnom većinom drugih riječi. Protiveći se ravnopravnoj upotrebi takvih riječi, Pranjković dokazuje da mu je cilj forsirati baš ono što nije zajedničko, tj. umjetno praviti razlike. Očito je zaboravio da je 1997. napisao u svojoj knjizi: »Nikada se nisam slagao niti ću se ikada složiti s javno (u dnevnim novinama) iznijetim stavom prof. Babića prema kojemu svoj jezik treba da učinimo što različitijim od srpskoga« (34–35).

Ističe kao nepravdu što nije postojao pojam »četničke riječi«, nego samo »ustaške riječi« (215–216). No, četnici se nisu bavili jezikom, nisu uvodili riječi niti ih protjerivali ili forsirali, dok su ustaške vlasti donijele velik broj »zakonskih odredaba« i »provedaba naredaba« o jeziku, često s potpisom samog Ante Pavelića. Stoga su neke tada forsirane riječi ostale i nakon pada ustaške države politički obilježene jer su se vezivale za ustašku vlast. Uostalom, kad bismo i prihvatili Pranjkovićevu neistinitu priču da su Srbi Hrvatima zabranjivali neke

riječi, ona ne bi bila vrijedna spomena u usporedbi s time koliko su Hrvati Hrvatima zabranili riječi zadnjih 15 godina, koliko su nametnuli drugih riječi, koliko mijenjaju pravopis, koliko proganjaju konstrukcije s *da* itd. Toliko intenzivno muče jezik da se u inozemstvu zbog toga zaključuje kako su u Hrvatskoj opsjednuti razgraničavanjem (Sundhaussen 1993, 53). Pritom je odavno poznato da se srpskohrvatski jezik »unutar sebe ne razlikuje više nego američki engleski od britanskog engleskog« (Lemberg 1964 I, 155). I nakon nastanka novih država neosporno je da se Srbi i Hrvati ne razlikuju po jeziku (Sundhaussen 1993, 53; Konrad 1994, 31), da »Srbi i Hrvati govore isti jezik« i da su to »zaista znanstveno utvrđive činjenice« (Hübner 1994, 30). I o Bosni i Hercegovini je neosporno da »Srbi, Hrvati i Muslimani svi govore srpskohrvatski« (Coulmas 1993/1994, 38). Nacionalno poželjni jednodijelni nazivi jezika ne mogu zavarati upućene lingviste: »Srbi nazivaju sada svoj jezik *srpski*, Hrvati *hrvatski*, iako se obje varijante ne razlikuju bitno jedna od druge« (Mattusch 1999, 74). Ista situacija je i »u Indiji, gdje su svakodnevni govoreni urdski i hindski ustvari isto, potpuno jednako kao govoreni hrvatski i govoreni srpski« (Fishman 1997, 128).

224

Pranjković svojim pisanjem nastoji napraviti mit o »grubom jezičnom unitarizmu« od strane Srba, čime se uklapa u današnji opći trend u Hrvatskoj da »se nacionalistički intelektualci i političari pozivaju na mitove i simbole koje su naslijedili iz prošlosti i preradili u argumente koji trebaju jačati nacionalni identitet i opravdati nacionalne zahtjeve« (Breuilly 1999, 244). Za nacionalističku ideologiju je tipično da se jako služi mitovima (Friedrich 1994, 24) i da »njeni mitovi izokreću stvarnost« (Gellner 1990, 124). Takvi mitovi su »idealna građevinska materijal za populističko–nacionalističko mobiliziranje« (Segert 2002, 264). Za mitom se poseže jer on nudi »neposrednost obraćanja, snažno mobiliziranje sa znatnim isključivanjem racionalnog ispitivanja i prosuđivanja, raspljivanje emocija pomoću uzbudljivih slika, proizvođenje spontanijih ispada (npr. nasilja) i ujedinjujuću snagu. [...] U najvažnije oznake mitskoga [...] ubraja se sposobnost proizvođenja nasilja i prvenstveno njegovog opravdavanja« (Friedrich 1994, 27). Kao kod Pranjkovića, tako i u čitavoj nacionalističkoj ideologiji »narod [...] postaje 'pramit', na koji se onda mogu nastaviti mladi nacionalni mitovi« (Kaschuba 1995, 60), npr. o grubom jezičnom posrbljivanju, o neprijateljskim srpskim filozofima, o veličanstvenoj hrvatskoj Deklaraciji itd. Takvo »šovinističko pravljenje mitova je obilježje nacionalizma [...]. Ti mitovi se prenose pomoću škole, pogotovo u nastavi povijesti, pomoću književnosti ili pomoću političkih elita. Dolaze u tri osnovne varijante: veličanje sebe, zataškavanje vlastite krivice i ocrnjivanje drugoga. Mitovi veličanja sebe sadrže tvrdnje o izvanrednoj čestitosti i sposobnosti, kao i neistinite tvrdnje o prošlim dobročinstvima prema drugima. Mitovi zataškavanja vlastite krivice sadrže neistinito negiranje prošlih nepravdi učinjenih drugima. [...] Mitovi ocrnjivanja drugih mogu sadržavati tvrdnje o kulturnoj inferiornosti drugih, krive optužbe za prošle zločine i tragedije, i neistinite tvrdnje da drugi sada gaje zle namjere prema ovoj naciji« (Evera 1995, 150). Svi »mitovi koji ocrnjuju druge jačaju vlast elita

podupirući tvrdnju da je nacija suočena s vanjskim prijetnjama; na taj način se narodno neprijateljstvo skreće od nacionalnih elita na vanjske grupe« (ibid., 151). Kad hrvatski jezikoslovci prave nestvarni mit o jezičnom zlostavljanju od strane Srba, time opravdavaju svoje današnje opipljivo jezično zlostavljanje Hrvata pomoću kojeg jačaju svoju vladavinu nad hrvatskim govornicima. Tim mitom ujedno guše neprijateljstvo i pobunu hrvatskih govornika protiv sebe, a frustracije tih govornika izazvane stalnim osjećajem krivnje koji im jezikoslovci usađuju uvjeravajući ih da ne znaju vlastiti jezik usmjeravaju protiv Srba. Opis okolnosti u kojima se prave mitovi potpuno je primjenjiv na našu sredinu: »Društva koja nemaju tradiciju slobode govorenja, jak slobodni tisak i slobodna sveučilišta podložnija su pravljenju mitova jer nemaju 'borce za istinu' da se suprotstave nacionalističkim kreatorima mitova. Nezavisni povjesničari mogu biti lijek protiv službenog pravljenja mitova o sadašnjim događajima. Nepostojanje akademske slobode i slobodnih medija je uvjet za nacionalističko pravljenje mitova« (ibid., 152–153). Po svom posezanju za šovinističkim mitovima »najopasniji režimi su oni koji u određenoj mjeri ovise o narodnom pristanku, a usko su rukovođeni nereprezentativnom elitom. Stvari su još gore ako je ta vlada slabo institucionalizirana, nesposobna ili koruptna, ili se suočava s velikim problemima koji prevazilaze njene kapacitete. Režimi koji su izrasli iz nasilne borbe ili uživaju samo oskudnu sigurnost također su skloniji zadržati u borbi rođeni šovinistički sistem uvjerenja« (ibid., 153). Totalitaran ratni režim, kakav je do prije par godina bio u našoj sredini, lansirao je brojne mitove: ratni »totalitarni režimi postavljaju velike zahtjeve pred svoje građane pa zato koriste veliku količinu šovinističkih priča da navedu na prihvaćanje tih zahtjeva« (ibid., 152). Pored toga, loša ekonomska situacija pogoduje širenju nacionalističkih mitova (ibid.). Za razliku od našeg društva, istinski »demokratski režimi su manje skloni pravljenju mitova jer su takvi režimi obično legitimiraniji i tolerantni prema slobodi govora; stoga mogu razviti evaluativne institucije da iskorjenjuju nacionalistički mit« (ibid., 153).

Pranjkić svojom pričom o jezičnom unitarizmu, posrbljivanju, bezobzirnim srpskim filozofima itd. govori Hrvatima da imaju neprijatelje koji se zovu Srbi. Takav Pranjkićev postupak je karakterističan za ideologe nacionalizma jer integracijska ideologija nacionalne grupe »mora sadržavati predodžbu o neprijatelju, o zajedničkoj opasnosti da bi se grupa povezivala« (Lemberg 1964 II, 82). Ta »predodžba o neprijatelju, o zlom, neprijateljskom principu, o zajedničkoj opasnosti koja dolazi s njegove strane djeluje na grupu kao vezno sredstvo. [...] Susjed je istovremeno i protivnik. Barem dolazi u obzir kao takav. Njegova snaga je opasnost, njegova slabost je šansa za vlastito širenje moći« (ibid., 83). Prikazivanje nekoga kao neprijatelja ima važnu ulogu jer »predodžba o neprijatelju može postati dominirajućim ili čak jedinim svojstvom pravljenja nacije« (ibid., 85). Ne čudi stoga što se za nacije kaže: »nacije su zajednice koje zbog povijesne zablude vjeruju u zajedničko porijeklo i imaju zajedničkog neprijatelja« (iz Altermatt 1996, 42). Udruživanje grupa u naciju, »odluka za nacionalnu orijentaciju i nacionalni identitet povezana je s odlukom o tome tko je zajed-

nički neprijatelj« (Deutsch 1972, 23). Zato »ako je nacionalizam ideologija prvog lica množine, koja govori 'nama' tko smo 'mi', onda je on također i ideologija trećeg lica. Ne može biti 'nas' bez 'njih'« (Billig 1995, 78). Pritom »smo mi ono što drugi nisu, a drugi su ono što mi nismo. Iz te praznine i neodređenosti proizišao je možda onaj osjećaj kolektivne manije proganjanja svojstven nacijama koji, prema Eliasu Canettiju, drži mase zajedno [...]. Definiran pomoću osjećaja proganjanja, ranjivi nacionalni identitet treba dakle vanjske neprijatelje, a ako se oni ne mogu odrediti, onda unutarnje neprijatelje, potencijalne izdajice, koji bi osjećaj zajedništva mogli dovesti u pitanje [...]. Njih se u najboljem slučaju isključuje pomoću predrasuda [...]. U najgorem slučaju ih se nasilno proganja i ubija« (Fritsche 1992, 80–81).

Poznato je da »hrvatski nacionalizam također koristi nacionalističke mitove i 'demonizaciju' 'nacionalnog neprijatelja'«: »Srbe se prikazuje kao smrtno neprijatelje hrvatske nacije i kao pripadnike neevropske civilizacije« (Sofos 1996, 268). Takvo »uvođenje jednog prilično proizvoljnog prijatelj/neprijatelj razlikovanja treba reducirati kompleksnu stvarnost i time služiti stvaranju kolektivnog identiteta. Taj 'identitet' se, međutim, mora proizvesti nasiljem nad stvarnošću kako bi se njegova čistoća uopće uspostavila. Kod 'konstrukcije' njegove nacionalne prošlosti traga se s mnogo napora za porijeklom, za tobožnjom cjelovitošću i kontinuitetom. Budući da kompleksnost povijesti tome pruža veliki otpor, već i kod toga ne ide bez nasilja« (Friedrich 1994, 28). Zato se koristi »izmišljanje priča o porijeklu [...]. Pričaju se izmišljene početne situacije, koje tako služe za legitimaciju današnjih odnosa« (ibid., 21). Ne izmišljaju se samo priče o porijeklu, nego i o jezičnom pačeništvu Hrvata pod Srbima. Izmišljene priče hrvatskih jezikoslovaca poput Pranjkovića služe legitimiranju današnjeg nasilja nad jezikom u Hrvatskoj. Sve te priče su »pojednostavljajući modeli objašnjavanja« (Friedrich/Menzel 1994, 9), one su mitovi koji stvarnost reduciraju na »lijep i ružan, dobar i zao, hrabar i kukavica« (Münkler 1989, 344). U takvoj reduciranoj stvarnosti »mehanizam dežurnog krivca postaje od centralnog značaja za zajedništvo društva. [...] Taj mehanizam se sastoji u tome da se nekoga markira kao 'drugog' i isključi kako bi se osiguralo zajedništvo grupe koja isključuje 'drugog'« (Friedrich 1994, 26). Onda »su uvijek 'drugi' ti koji su nelojalni, nepošteni i koji započinju spiralu nasilja: 'naši' postupci su opravdani okolnostima, a za 'njihove' se kaže da odražavaju pokvarenost karaktera, zaišta, baš onu pokvarenost koju poričemo kod 'nas'« (Billig 1995, 82).

Koliko god je praktično imati dežurnog krivca, imati neprijatelja kojeg se može optužiti za sve, toliko je neugodno kad nas netko podsjeti da »narod koji svoj vlastiti identitet determinira u neprijateljstvu protiv nekog drugog naroda mora se označiti kao fašistički« (Konrad 1994, 35). Neprijateljstvo se kod nas brižljivo uzgaja, o čemu svjedoči i Pranjkovićevo njegovanje priče o »grubom posrbljivanju«. Poznato je da »grupe a pogotovo manjine koje žive u konfliktu jedne s drugima [...] često odbijaju približavanje ili gestu tolerancije onih drugih. Zaokruženost njihove netrpeljivosti bez koje se ne bi mogli dalje boriti izgubila bi na konturama [...]. Unutar određenih grupa može čak biti znak poli-

tičke mudrosti paziti da neprijatelji postoje kako bi se zajedništvo članova grupe učvršćivalo i grupa ostala svjesna da je to zajedništvo od životnog interesa za nju« (iz Hobsbawm 1991, 198). Protiv uzgajanog neprijatelja se brzo može napraviti rat, a »ti ratovi predstavljaju doba junaštva nove nacije. Mit o tom dobu junaštva vezuje i obavezuje. Vlastito junaštvo može se dokazati samo u borbi protiv nekog neprijatelja. Što je on moćniji, opasniji i više zao, to nužnije je zajedništvo protiv njega, to zaslužniji je otpor, borba i pobjeda« (Lemberg 1964 II, 83). Njegovanju neprijatelja bitno pomaže religija, kakav je slučaj i kod nas, jer »religijske i ideološke zajednice s univerzalnim zahtjevom ispunjavaju misionarski zadatak da nevjerničku okolinu preobrate. Svi oni žive od svog neprijatelja« (ibid.).

Koliko je postojanje vanjskog neprijatelja praktično, vidi se po tome što se »upućivanjem na njega opravdavaju žrtve koje zajednica zahtijeva od pojedinca: vojna služba, porez, disciplina, dokazi lojalnosti« (ibid., 82). Žrtva mijenjanja jezika, koju jezikoslovci danas traže od hrvatskih govornika, također se opravdava upućivanjem na vanjskog neprijatelja, što je vidljivo i iz Pranjčkovićevog pisanja. Žrtva u obliku korištenja današnjeg novogovora dokazuje lojalnost hrvatskom nacionalizmu. Postojanje neprijatelja je praktično i zato što se bilo kakav »nedostatak uspjeha može spremno pripisati vanjskim ili unutarnjim neprijateljima. To je, naravno, besmislica, ali politički neobrazovan narod podliježe takvim iskušenjima kad je suočen s velikim i naizgled nepremostivim problemima« (Schöpflin 1995, 63).

Kad Pranjčković pravi mit o jezičnom paćenstvu Hrvata pod Srbima, poseže za ulogom mučeničke nacije. To je još jedno tipično sredstvo nacionalista jer »uloga potlačene nacije koja pati zna biti privlačna i integrirati stanovništvo u naciju. Uloga mučenika proizvodi samosažaljenje, kolektivnu sentimentalnost [...]. Zajednica ljudi izloženih istom pritisku, istoj opasnosti je nerijetko jače povezana nego zajednica trijumfa« (Lemberg 1964 II, 69). Štoviše, »grupa koja samu sebe gleda kao paćenike — paćenike zbog pravedne stvari — može djelovati neobičnom propagandnom snagom na svoju okolinu. Uloga potlačenih i mučenika je nevjerojatno atraktivna. U tome leži tajna zašto upravo takve grupe pridobijaju na svoju stranu pripadnike svoje inače nadmoćnije okoline« (ibid., 70).

Pranjčković u više navrata pokazuje da antinacionalizam smatra nečim negativnim (215, 217), pa ga je potrebno informirati da je u civiliziranim društvima uobičajeno suprotno shvaćanje, prema kojem je »nacionalizam pogrdna riječ. Prevazilaženje nacionalizma proglašava se vrijednim truda. Ne samo u političkim govorima i traktatima, nego i u znanstvenim knjigama nacionalizam se opisuje kao primitivizam, zaostalost, reakcionarnost, zabluda ili bolest, a nadilaženje nacionalizma smatra se napretkom, pa i preduvjetom duhovne civilizacije« (Lemberg 1964 I, 7). Nacionalizam je »pejorativan izraz« (Seton-Watson 1977, 2), »nacionalizam se definira kao nešto opasno emocionalno i iracionalno: on se smatra problemom« (Billig 1995, 38). To ne čudi jer u ekstese nacionalizma ubrajaju se »precjenjivanje vlastite nacije ili rase, mržnja i preziranje

drugih, lov na nevjernike u vlastitoj grupi, fanatizam i zločin do protjerivanja i uništavanja čitavih naroda« (Lemberg 1964 I, 7).

Nacionalizam na našim prostorima zasniva se na »otrovu laži, laži o svijetu, o susjedu, o povijesti, o religiji i kulturi, na kraju o samom sebi« (Weirich 1994, 3). Kad vlada nacionalizam, onda nema razumnog razmatranja niti misli-laštva: »'Političkoj' moći nacionalizma stoji nasuprot njegovo filozofsko siromaštvo ili čak kontradiktornost. Drugim riječima, za razliku od drugih –izama, nacionalizam nije nikada dao velike mislioce« (Anderson 1988, 15). Zbog toga što se temelji na iracionalnosti i laži, smatra se da »je nacionalizam patologija kasnijeg razvoja povijesti« (ibid.), koja dovodi do psihičkih smetnji. Te »psihičke smetnje nisu nastale sada, nego već prije. Nacionalističko pisanje povijesti je širenjem mitova poljuljalo psihičku ravnotežu. Kad se 'njegovala' slavija i krasnija prošlost nego što je stvarno bila, to je služilo narodima istočne i srednje Evrope ne samo kao nadomjestak za sivu sadašnjost i nedostatke nacionalnog razvoja, nego i kao plodno tlo za sanjarije (kojima su na tim prostorima ionako vrlo sklone) jer je pisanje povijesti produbljivalo provaliju između stvarnosti i snova, između mogućeg i zamišljenog. Nadalje, time se povećavao osjećaj neuspjeha, gubitnika. Osjećaj frustracije uvijek ima za posljedicu psihički ekstremne reakcije: jedanput neopravdano omalovažavanje samog sebe i zakazivanje, drugi put neopravdanu agresivnost. Naciji 'pripada' nešto na osnovi povijesti, ne dolazi u obzir da ona to ne dobije... Iz mitskog shvaćanja povijesti proizlazi jednako logično borba protiv vizije o propasti nacije i neprekidni strah, kao i neosnovani i nerealni zahtjevi. [...] Budući da su u višenacionalnoj istočnoj i srednjoj Evropi nacionalizmi uvijek bili prilično komplicirano povezani jedan s drugim i međusobno djelovali jedan na drugi, ta situacija je naposljetku dovela do učvršćivanja jednog čudnog neurotičnog stanja. Pisanje povijesti koje je služilo nekontroliranom njegovanju nacionalnih osjećaja nije moglo izliječiti rane, nego je još pogoršalo bolest [...]. Najučinkovitija terapija psihičkih smetnji je, pored promjene okoline, analiza, pomoću koje izlaze na vidjelo potiskivanja i kompleksi. Najučinkovitija terapija psihičkih smetnji nacionalizma je [...] poboljšavanje stanja okoline. To je zadatak političke prakse. Kao dodatna terapija potrebno je analitičko i kritičko shvaćanje povijesti« (Szücs 1981, 68–69).

Nacionalistička ideologija opisuje se kao luđačka košulja, a metoda nacionalističkih ideologa ovako: »Ako se stvarnost ne uklapa u tu pojamovnu luđačku košulju, oni će reći da nešto nije u redu sa stvarnošću. A onda će tražiti objašnjenja koja će podupirati njihovu vlastitu ideološki preduvjetovanu sliku svijeta. [...] U pojamovlju evropskog misli-laštva taj pristup obrće unazad revoluciju u razmišljanju koju su inicirali Kepler i Newton, i koja glasi: ako činjenice ne podupiru hipotezu, promijeni hipotezu. Suprotni pristup, koji potkopava znanstveno razmišljanje, je pokušati mijenjati činjenice dok ne podupiru hipotezu« (Schöpflin 1995, 64).

Izvori nacionalizma su »ekonomske poteškoće, koje u mnogim siromašnijim zemljama dovode do kompleksa manje vrijednosti naspram dobrostojećih

država, a kao posljedica toga i do nacionalizma i religijskog fundamentalizma. Uzrok nacionalizma je i manjak obrazovanja« (Weirich 1994, 2). To su glavni razlozi što »je hrvatski nacionalizam od nezavisnosti države osnovno svojstvo društvenog i političkog života u hrvatskom društvu« (Sofos 1996, 268). Nacionalizam je ušao u sve pore hrvatskog društva: »kad je 'vraćanje hrvatskih nacionalnih prava' postalo glavnom temom u hrvatskoj političkoj debati i dobilo apsolutni prioritet nad hitnim ekonomskim i društvenim problemima i imperativom demokratizacije, opozicija se morala pridružiti hegemonističkoj nacionalističkoj ideologiji kako bi izbjegla optužbe da se ne zalaže za opstanak Hrvatske. Činjenica da su više-manje sve hrvatske opozicijske stranke sudjelovale u nacionalističkoj euforiji i trijumfalizmu [...] jasno pokazuje da ne postoji javna sfera koju bi karakterizirao pluralizam mišljenja i identiteta. Spajanje nacionalizma s ideologijom konzervativnih krugova unutar katoličke crkve također je dovelo do pojavljivanja snažne *nacionalističke društvene većine*, koja u ime nacije sistematski radi na stvaranju 'moralno zdravog' društva u kojem će nacionalni interesi dominirati nad interesima i pravima dijela stanovništva ili pojedinaca. Oslanjajući se prvenstveno na te društvene i političke birače, vladajuća politička elita je uspjela učvrstiti svoju kontrolu nad državom, ekonomijom i masovnim medijima i ugušiti zahtjeve za demokratizacijom« (ibid., 268–269).

Budući da »je nacionalizam jako pogodan za skretanje pažnje s unutrašnjih poteškoća« (Winkler 1982, 7), njime se ciljano upravlja odozgo: »Bez upravljanja odozgo iscrpi se snaga nacionalizma u ponekad nasilnim, najčešće kratkoročnim akcijama koje prije ili poslije jednostavno presahnu. Tek zajednička igra manipulacije odozgo i nesigurnosti u bazi daje nacionalizmu njegovu neuračunljivu eksplozivnu snagu. Političari, intelektualci i novinari su njegovi stvarni protagonisti« (Sundhaussen 1993, 63–64). S obzirom da se »nacionalizmom kao masovnom pojavom uvijek upravlja i da postoje ljudi koji za to snose odgovornost« (ibid., 54), može se kod nacionalizma na našim prostorima točno pratiti kako su »za planiranje i izvođenje odgovorni inženjeri bili intelektualci i političari« (Konrad 1994, 32). Oni usaduju nacionalizam kao »integracijsku ideologiju koja zahtijeva da lojalnost velikoj grupi 'naciji' mora imati apsolutnu prednost nad svim drugim lojalnostima« (Winkler 1995, 12). U takvoj grupi »nacionalizam običava sebe prikazivati kao očit i jasan princip, pristupačan svakom čovjeku, a prekršivan samo od strane nekih nerazumnih slijepaca« (Gellner 1990, 125). Međutim, »nacionalizam — princip homogene kulturne jedinice kao osnove političkog života i obaveznog kulturnog jedinstva vođa i vođenih — zaista nije upisan ni u prirodu stvari, ni u srca ljudi, ni u preduvjete društvenog života uopće, a vjera da *jest* tako upisan je laž koju nacionalistička doktrina uspijeva prikazivati kao očitu istinu koju stoga uopće nije potrebno dokazivati« (ibid.).

Sredstvo pomoću kojeg se ta laž širi na čitavo društvo jesu mediji: »U doba masovnih medija se taj mit [nacije] [...] pomoću tehnike masovnih medija planski širi« (Klose 1993, 72). Tako su »masovni mediji neosporno sredstvo za ideološku reprodukciju« (Blommaert 1999, 430). Oni usaduju »društvenomitološke

konstrukcije«, i u njima su »populistička razina i propagandna razina jako povezane jedna s drugom« (Lewada 1994, 46). Stupanj »do kojeg se agresivne snage nacionalizma šire unutar zajednice je pod određenim utjecajem državne strukture. Pojačavanje se najbrže događa u nedemokratskim sredinama, gdje elite kontrolirajući medije i rasprostirući informacije mogu širiti svoje ideje bez smetnji. Zbog nepostojanja alternativnih izvora informacija i javne debate, ekstremne snage nacionalizma jednako zavladaju elitama i masama« (Kupchan 1995, 183). To se dogodilo u našoj sredini. Kod nas je »ciljano ograničena sloboda medija« (Segert 2002, 265), »televizija je podređena najstrožoj kontroli vlade, medijima i školama vlada propaganda. Mnogo uniformi, mnogo zastava i svuda ime nacije« (Konrad 1994, 33). Na našim prostorima »u novonastalim državama su elektronski mediji podređeni ratnoj propagandi vlade. Nastalo je ključalo i samouništavajuće plemensko raspoloženje, za čije potpirivanje se koriste književna sredstva, čime se i pogled književnika zamagljuje. To plemensko raspoloženje zahvatilo je u tolikoj mjeri nacionalno društvo, uključujući i inteligenciju, da i pisci sami sebe cenzuriraju, vjerujući već u kliše nacionalnodržavne paradigme, koji su usvojili i ugradili u svoju svijest, i to tako postojano da i vođe opozicije u Beogradu i Zagrebu u jednakoj mjeri nose nacionalni konsenzus. Čak ni alternativne osobe si ne mogu dozvoliti da istupe iz srpske odnosno hrvatske paradigme« (ibid., 38). U takvoj situaciji »ako bi nacionalistička svijest pobijedila, mogle bi čitave nacionalne zajednice postati nosioci psihoze« jer su im mediji uzgojili »napuhani kolektivni ego, koji se plaši da će biti zakinut, da bi mu netko mogao nešto oduzeti, zbog čega je u stanju čak i razmjerno male gubitke doživjeti kao nepodnošljive i grozne« (ibid., 36, 37). Mediji su učinili da nacionalistički ego nema uvid u stvarnost: »U mislima ekstremnog nacionalista i u komunikacijskom sistemu svake ekstremno nacionalističke grupe ili države vijesti koje nacionalizam protežira dominiraju nad većinom ili čak nad svim vijestima iz svijeta činjenica. [...] Kao i drugi oblici ideološkog ekstremizma nacionalizam daje prednost ideološki šifriranim ili čak neistinitim vijestima nad vijestima koje su drugačije kodirane ili imaju drugačije simbole, čak i ako su te druge vijesti istinite« (Deutsch 1985, 51). Usljed toga »ekstremni nacionalist postaje kao i svaki drugi pristalica neke ekstremne ideologije slijepac s vrlo kratkim štapom. On ignorira stvarnost dok se s njom ne sudari; a oni malobrojni događaji i činjenice koje ne može ignorirati, pogode ga s iznenađenjem« (ibid.).

S medijima je u uzgajanju nacionalizma povezan i sport jer on »doprinosi opasnoj politici 'mi' naspram 'oni'« (Billig 1995, 123). Sportski događaji su drugo, svakodnevno lice nacionalizma (Ebeling 1994, 15–16). Pravi se »nacionalna identifikacija pomoću sporta protiv stranaca« (Hobsbawm 1984, 301). Već »između dva svjetska rata je internacionalni sport postao, kako je ubrzo uočio George Orwell, izrazom nacionalnih borbi, a sportaši, koji su zastupali svoje nacije i države, postali su centralne simboličke figure svojih zamišljenih zajednica« (Hobsbawm 1991, 168). Ono »što sport čini tako učinkovitim medijem posredovanja nacionalnih osjećaja, barem kod muškaraca, svakako je lakoća s kojom

se politički ili javno nezainteresirani pojedinac identificira s nacijom čim nju simboliziraju uspješni sportaši [...]. Zamišljena zajednica milijuna izgleda da se ostvaruje kao momčad od jedanaest igrača koji svi nose jedno ime« (ibid.). Pritom »zastave na sportskim stadionima prave nacionalističko raspoloženje« (Altermatt 1996, 11), a »sportske stranice ponavljaju površne stereotipove o naciji« (Billig 1995, 120). Svakoga dana »sportske stranice prvenstveno čitaju muškarci zbog zadovoljstva. One se mogu smatrati banalnim vježbanjem za iznimna vremena krize kada država poziva svoje građane, pogotovo svoje muške građane, da daju krajnje žrtve za nacionalne ciljeve« (ibid., 11). Istraživanja pokazuju da »paralela između sporta i ratovanja izgleda očita [...]. Sportske stranice, pozivajući nas, čitatelje, da mašemo zastavama, ponavljaju jezik ratovanja. Često se služe metaforama vezanima za oružje (pucati, opaliti, napasti)« (ibid., 123). Poznato je da se »politička kriza koja vodi u rat može brzo napraviti, ali volja za žrtvovanjem ne može. Moraju postojati prethodne vježbe i podsjećanja, tako da kad dođe kobna situacija, muškarci i žene znaju kakvo ponašanje se od njih očekuje. Svakodnevno se odvija banalno pripremanje. Na sportskim stranicama kad ih muškarci prelijeću tražeći rezultate tima za koji navijaju, čitaju pritom o podvizima drugih muškaraca u bitci za interese većeg tijela, ekipe. Često je ekipa nacija, i bori se za slavu protiv stranaca« (ibid., 124). Perfidno dresiranje računa s time da »su sportske stranice [...] tekstovi zadovoljstva. Dan za danom milijuni muškaraca traže svoje zadovoljstvo na tim stranicama, diveći se herojstvu u ime nacije, uživajući u prozi u kojoj intertekstualno odzvanja ratovanje. Takva zadovoljstva ne mogu biti bezazlena. [...] rutinski podsjetnici mogu također biti vježbanje; protekla ponavljanja ne mogu biti ignorirana kao priprema za buduća vremena. Možda ćemo mi — ili naši sinovi, nećaci, unuci — odgovoriti jednoga dana, sa spremnim entuzijazmom ili sa sviješću o dužnostima kad čujemo da nas naša država zove. Poziv će nam već biti poznat; o dužnostima smo već informirani; te riječi su već odavno instalirane u predjelu našeg zadovoljstva« (ibid., 124, 125).

Pri opisivanju nacionalizma i rasizma uočeno je da se kod tih dviju međusobno povezanih pojava »temeljni postupak sastoji u isključivanju, odvajanju drugoga, stranoga od vlastitoga, pri čemu se svaka sličnost, svaka veza, svaka interakcija striktno poriče i tvrdi se da je razlika prirodno data. Važno je da se o toj razlici *misli* da je prirodna i nepromjenjiva [...]. Vlastito, koje kod nacije nije vidljivo pomoću osjetila jer realno ne postoji, gledano je u obliku nacionalnog karaktera ili duha naroda. Budući da je i on krajnje neodređen i neuhvatljiv, morao se pomoću obaveznog školovanja širiti i nametnuti. Time je nestabilni identitet postao masovnom sviješću, koja je uvijek praćena strahom da će izgubiti tu karakternu masku, proširenu pod nazivnikom nacionalna posebnost« (Fritsche 1992, 80). Kod nas nacionalnu posebnost jezikoslovci poput Pranjkovića žele vidjeti u obliku zasebnog standardnog jezika, čime potvrđuju da »nacionalizam često uključuje ideološku konstrukciju 'jezika' kao centralnog simbola 'nacionalnog identiteta'« (Blommaert 1997, 5). Njihove »etnoteorije su 'homogenističke': one podrazumijevaju da se identitet ljudi mora sastojati od

jednog jezika, jedne kulture, jedne povijesti, jednog skupa običaja, vrijednosti i tradicije« (ibid.). U takvim teorijama »pogotovo jezik i religija često postanu simboli nacionalizma« (Ager 2001, 14).

Redovito »se iracionalnost nacionalizma pripisuje 'drugima'. Složene misaone navike udomaćuju 'naš' nacionalizam i tako ga previdaju, dok drugima pripisuju nacionalizam kao iracionalnu cjelinu« (Billig 1995, 38). Mislimo da »'nacionalizam' postoji uvijek samo kod drugih« (Winkler 1985, 10). »'Naš' nacionalizam se ne prikazuje kao nacionalizam, koji je opasno iracionalan, pretjeran i stran. Novi identitet, nova oznaka je nađena za njega. 'Naš' nacionalizam se pojavljuje kao 'patriotizam' — koristan, neophodan« (Billig 1995, 55). Patriotizam definiramo kao »'privrženost članova grupe svojoj grupi i zemlji u kojoj žive'« da bismo tako razlikovali »pozitivnu privrženost od šovinizma i nacionalizma, koji uključuju negativne osjećaje prema drugim grupama. Problem je kako u praksi razlikovati ta navodno vrlo različita stanja svijesti. Ne može se jednostavno pitati potencijalnog patriota da li voli svoju državu ili mrzi strance. Čak i najekstremniji nacionalisti će tvrditi da imaju patriotske pobude. Frederick Hertz, koji je pisao o nacionalizmu kad je Hitler još bio kancelar Njemačke, dobro je izrekao stvari. Kad se pitalo fašiste za njihova uvjerenja, svi su rekli da 'se ona sastoje od strasne odanosti naciji i od stavljanja njenih interesa iznad svega ostalog'. Fašisti tvrde da su oni branitelji, a ne napadači, da poduzimaju nešto protiv stranaca samo kad ovi predstavljaju opasnost za voljenu domovinu« (ibid., 56–57). Lako se upada u klopku »vjere da iako su se prošli nacionalistički pokreti uprljali zločinom i iako su druge nacije opterećene grijehom, moja vlastita nacija je drukčija. Ona je čista, otmjena, plemenita, nespособna činiti nepravdu drugima« (Seton–Watson 1977, 465).

Vjera je jedan od temelja nacionalizma jer »nacionalizam zahtijeva previše vjere u nešto što u takvom obliku očito ne postoji« (Hobsbawm 1991, 24). I »detaljnija analiza nacionalizma zaista pokazuje da on ima pseudoreligijske elemente. Oni se očituju npr. u tome što radi sa sličnim sredstvima kao i crkva te ima sakralno–liturgijske oblike. Ljudi pozdravljaju nacionalnu zastavu kao nešto najsvetije, pjevaju državnu himnu kao Te Deum, okupljaju se na masovnim mitinzima kao na religijskim slavljinama, priređuju procesije u nacionalna svetišta kao vjernici u mjesta hodočašća« (Altermatt 1996, 110). Poznato je da »je nacionalizam često prouzrokovao fanatizam, koji je u ranijim razdobljima bio rezerviran za religijske sukobe. Zaista se mnogo toga može reći u korist shvaćanja da je povećani fanatizam nacionalista uzročno povezan s gubljenjem religije. Nacionalizam je postao nadomjestak za religiju. Nacija kako je shvaćaju nacionalisti je zamjena boga« (Seton–Watson 1977, 465). Iz toga proizlazi da je »ekstremni nacionalizam bio obična zamjena religije, u kojoj je usahla vjera zamijenjena fanatičnom mržnjom. Isuviše često su njegove vođe bile isfrustrirani društveno neshvaćeni i umišljeni poluintelektualci« (ibid., 12). Tako je »nacionalizam postao nadomjestak za društvenu koheziju postizanu pomoću nacionalne crkve, kraljevske dinastije ili drugih kohezivnih tradicija ili kolek-

tivnih grupnih samoprezentacija — nova svjetovna religija« (Hobsbawm 1984, 303).

A »religija je stara i probana metoda da se pomoću zajedničkih običaja uspostavi zajedništvo i jedan vid bratstva među ljudima koji inače nemaju ništa zajedničko« (Hobsbawm 1991, 83). U našem slučaju su se pomoću religije napravile nacije: »Pripadnost različitim religijama može doprinijeti stvaranju dviju nacija, jer nema nikakve sumnje da su rimsko katoličanstvo (sa svojom popratnom pojavom, latiničkim pismom) i pravoslavlje (sa svojom popratnom pojavom, ćiriličkim pismom) podijelili Hrvate i Srbe usprkos zajedničkom kulturnom jeziku« (ibid., 85–86). Upravo nas se uzima za primjer kad se želi pokazati kako se nacije mogu napraviti na osnovi religije, a ne na osnovi jezika ili nečega drugog: »Neke nacije poput npr. Srba, Hrvata i Bošnjaka se gotovo samo pomoću religije (ili pomoću svoje izgubljene religije) razlikuju jedna od druge, te se jezično ili 'rasno' gotovo nimalo ne razlikuju od nacija s kojima su u konfliktu« (Gellner 1999, 129). Prije pravljenja nacija na južnoslavenskim prostorima, dok religija još nije bila kriterij za nacionalno razlikovanje, postojala su razna shvaćanja kakav obim bi buduća nacija mogla poprimiti, npr. »u teoriji o hrvatskoj naciji A. Starčevića religija nije igrala nikakvu ulogu, Srbi su u njoj na osnovi drugih kriterija i argumenata shvaćani kao Hrvati. Tek hrvatski klerikalizam koji je nadolazio nakon aneksijske krize i bio poduprt od strane velikoaustrijskih krugova u Beču te se povezao s pravaškom strankom J. Francka Reinera (1910) naglašavao je dominantno katoličko hrvatstvo, poistovjećivanje hrvatstva i katoličanstva« (Behschnitt 1980, 245).

Na južnoslavenskom prostoru postojala je »religijska rascjepkanost i podjela, i to prije nastanka nacionalne svijesti i nacionalne slike povijesti« (Turczynski 1976, 8). Zato »je katolička religija bila stalno prisutna kao ideološki sposobna osnova nacionalizma za nacionalno razgraničavanje hrvatstva naspram srpstva« (Behschnitt 1980, 245). Ona je naposljetku i iskorištena: »Ponekad su religijska suprotstavljanja podijelila ili oslabila nacije, ili su čak kao u slučaju katoličkih Hrvata i pravoslavnih Srba doprinijela nastanku novih nacija« (Kohn 1962, 21). Tako je kod nas došlo do nastanka »'religijski uvjetovane' nationale svijesti, što nije bio slučaj u zapadnoj i u srednjoj Evropi« (Turczynski 1976, 13).

Različita »religija je služila u fazi nacionalnog pokreta do 1914. prvenstveno kao razlikovno obilježje između Srba i Hrvata jer jezik [...] tu funkciju nije ispunjavao« (Behschnitt 1980, 245). Južnoslavenski prostor pokazuje »da se religijski fundamentalizam može povezati s etničkim nacionalizmom i time bitno zaoštriti postojeće suprotnosti. [...] U unutarnju logiku tih obaju –izama spada da produciraju slike neprijatelja« (Altermatt 1996, 102). Južnoslavenski prostor se unutar Evrope izdvaja po tome što »nigdje u Evropi danas nisu religija i etnos tako jako međusobno povezani kao kod južnih Slavena na Balkanu. Tamo sve narodne grupe uzimaju za definiciju vlastitog identiteta kulturne svjetove u slikama, simbole i mitove, koje im katolička, pravoslavna i muslimanska religijska kultura obilno stavljaju na raspolaganje« (ibid., 121). U Hrvatskoj je

prošireno shvaćanje prema kojem »se o vjeri u neraskidivu vezu između katoličke religije i hrvatskog nacionalnog identiteta misli da je povijesna garancija nacionalnog opstanka« (Skrbiš 1999, 109). Takvo shvaćanje znatno utječe na sveukupni izgled današnjeg društva u Hrvatskoj: »Bitan činilac koji političku kulturu u Hrvatskoj znatno određuje jest veliki utjecaj konzervativne katoličke crkve, koja ima izrazitu sklonost prema ideologiji hrvatskog nacionalizma. Empirijski podaci dokazuju tu povezanost i kod građana: izraziti hrvatsko–nacionalistički stav vrlo često je spojen s jakom katoličkom religioznošću. Za političku kulturu tog segmenta hrvatskih građana, koji čini izbornu tijelo desnih stranaka, karakteristična je i veća sklonost autoritarnosti i tradicionalnim vrijednostima« (Zakošek 22004, 714).

Prosvjetni radnici poput Pranjkovića šire nacionalizam po školama i fakultetima. Može se govoriti o »praksi usadivanja nacionalizma u djecu u školi. Emocionalni patriotizam koji leži u osnovi nacionalizma počinje unutar obitelji i nastavlja se u učionici povijesti. U školi djeca usvajaju predrasude o sebi i drugim ljudima i uče visoko vrednovati svoju naciju. Učitelji po pravilu nisu skloni uklanjati nacionalne i rasističke predrasude kod djece. [...] Prva stvar koju je većina djece naučila o ljudima drugih nacija bila je da ih ne vole. [...] Emocionalni stavovi prema raznim stranim državama su ugrađeni u malu djecu prije nego što su djeca usvojila čak i najosnovnije činjenične informacije o tim državama« (Snyder 1968, 364–365). To se sprovodi planski jer »prema nacionalističkoj teoriji školski sistem mora imati glavno mjesto u radu države. Svrha obrazovanja nije prenositi znanja, ustaljene spoznaje i metode izumljene u društvu zbog bavljenja općim interesima; svrha obrazovanja je sasvim politička — potčiniti volju mladih ljudi volji nacije. Škole su sredstvo državne politike poput vojske, policije i državnih financija. [...] Svrha takvog školovanja je okupirati mozgove ljubavlju prema državi, i stoga je ono što se uči i kako se uči, što se potiskuje i što se mijenja stvar državne politike« (Kedourie 1993, 78).

Kad Pranjkovićeви studenti dođu raditi na škole, prenosit će Pranjkovićeв preskriptivistički i nacionalistički odnos prema jeziku: »Učitelji koji su naučili a zatim podučavaju tu varijantu žigosat će druge varijante kao 'pogrešne' ili društveno neprihvatljive« (Le Page/Tabouret–Keller 1985, 236). Tako »obrazovni sistem očito ostaje osnovno sredstvo za jezično–ideološku kontrolu« (Blommaert 1999, 430). On potvrđuje da »je pravljenje nacionalističke svijesti posao intelektualaca« (Konrad 1994, 36). Zbog intelektualaca koji poistovjećuju jezik s nacijom postao »je jezik toliko prirodni element nacionalizma i rasizma da mi termini kao jezični nacionalizam ili lingvicizam izgledaju suvišni jer su tautološki« (Fritsche 1992, 86–87). Za simbiozu jezikoslovaca i nacionalizma kakvu imamo danas u Hrvatskoj postoje već primjeri u prošlosti: »Sigurno nema razloga za zaključak da lingvistika uživa bilo kakvu posebnu autonomiju ili privilegije u vezi s ideologijom. Jedna od ključnih ideologija za vrijeme nacional-socijalizma bila je ideologija o materinskom jeziku, a ona je bila posebno pove-

zana s lingvistima i lingvistikom. [...] Nacizam je bio ideološka koalicija, a jedan od osnovnih elemenata u toj koaliciji bio je zaštita prava materinskog jezika: nacizam je bio pokret za jezična prava« (Hutton 1999, 4). U službi nacističke ideologije »lingvisti su vjerovali da je njihova sveta dužnost služiti zaštiti i očuvanju materinskog jezika« (ibid., 6). Kad su lingvisti u službi nacizma, onda »se 'materinski jezik' uzdigne na prijestolje kao božanstvo, kao objekt snažnog poštovanja ('nesalomljive ljubavi'), iz kojeg zrači životna snaga« (ibid., 7). Takav odnos prema jeziku vlada danas u Hrvatskoj. Primjer iz prošlosti Njemačke i sadašnjosti Hrvatske pokazuje da se lingvisti »mogu povezati s društveno-političkom stvarnošću na politički radikalnan način. [...] U takvim okolnostima totalitarni lingvist može zamišljati jezični sistem na isti način na koji totalitarni pravnik može zamišljati zakone: kao autonomna snaga koja određuje granice prihvatljivosti. Lingvist je čuvar jezika kao što je pravnik čuvar zakonskih odredbi« (ibid., 8).

Poznata »spremnost akademičara u doba nacizma da stave svoje vještine u službu države« (ibid., 9) ponavlja se danas u Hrvatskoj. U takvoj koaliciji »državne ideološke preferencije mogu biti spremno poduprte i legitimizirane aktivnostima eksperata, a država može osigurati da eksperti ostanu unutar određenih granica pri izboru tema istraživanja i pristupa, npr. dodjeljivanjem novčanih podrški« (Blommaert 1999, 430). Hrvatski jezikoslovci poput Pranjkovića pokazuju vlastitim primjerom kako »lingvistički rad, tj. jezgrene aktivnosti 'znalaca' jezika mogu biti politizirane i čitane kao političke izjave« (ibid.). Ispolitizirani lingvisti mogu imati čak veći utjecaj na ljude od nekih političara jer djeluju uvjerljivije zato što se za prominentnog lingvistu uključenog u politiku »pretpostavlja da 'zna' bolje, dokumentarnije nego što obično vjerujemo za političara da 'zna' stvari« (ibid.). Drugim riječima, »njegova publika ga smatra intelektualcem, tj. misliocem, a ne političkim šarlatanom, i to daje njegovim riječima težinu« (Benda 1978, 68–69). Povjerenje koje mu se automatski poklanja jer nosi titulu znanstvenika zloupotrebljava u političke svrhe: »Osnovno je ovdje prenošenje nečijeg identiteta koji ima kao lingvist, pisac, prevodilac na polje javne debate i političke aktivnosti, pa lingvisti, pisci, prevodioci (i čak misionari) onda produciraju *politički diskurs o jeziku*. [...] sažeto rečeno: postoje stručnjaci čija stručnost je ugrađena kao podtekst u drugi tip diskursa, ne tehničkog diskursa (dakle, ne 'stručnog' diskursa), nego političkog diskursa, koji je ponekad teško razlikovati od diskursa 'pravog' političara« (Blommaert 1999, 429–430). Zato kad čovjek čita tekstove hrvatskih jezikoslovaca, bilo Pranjkovića bilo drugih, kad sluša na radiju njihove preporuke o riječima, kad gleda na televiziji emisije u kojima govore o jeziku, čitavo vrijeme nailazi na potvrdu činjenice da »nacionalisti su često jezični aktivisti, i većina jezičnih aktivista su nacionalisti« (Ager 2001, 38).

Popis citiranih radova:

- Ager, D. (2001), *Motivation in Language Planning and Language Policy*, Clevedon.
- Altermatt, U. (1996), *Das Fanal von Sarajevo*, Paderborn i dr.
- Ammon, U. (1995), *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz: das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin/New York.
- Anderson, B. (1988), *Die Erfindung der Nation*, Frankfurt am Main/New York.
- Anić, V. (1991), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb.
- Anić, V. (1998), *Jezik i sloboda*, Zagreb.
- Behschnitt, W. D. (1980), *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München.
- Benda, J. (¹1978), *Der Verrat der Intellektuellen*, München/Wien.
- Billig, M. (1995), *Banal Nationalism*, London i dr.
- Blommaert, J. (1997), »Introduction: Language and politics, language politics and political linguistics«, J. Blommaert/C. Bulcaen (ur.), *Political linguistics*, Amsterdam, str. 1–11.
- Blommaert, J. (1999), »The debate is closed«, J. Blommaert (ur.), *Language Ideological Debates*, Berlin/New York, str. 425–438.
- Blum, D. (2002), *Sprache und Politik*, Heidelberg.
- Breuilly, J. (1999), *Nationalismus und moderner Staat*, Köln.
- Cameron, D. (1995), *Verbal Hygiene*, London/New York.
- Coulmas, F. (1993/1994), »Language policy and planning: political perspectives«, *Annual Review of Applied Linguistics* 14, str. 34–52.
- Deutsch, K. W. (1985), »Nation und Welt«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus*, Königstein, str. 49–66.
- Deutsch, K. W. (1972), *Nationenbildung — Nationalstaat — Integration*, Düsseldorf.
- Ebeling, H. (1994), *Der Nationalitäten-Wahn*, Hamburg.
- Evera, S. van (1995), »Hypotheses on Nationalism and the Causes of Wars«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, str. 136–157.
- Fienbork, G. (1996), »Vorwort«, B. Rheinberg (ur.), *Die Sprache als Hort der Freiheit*, Köln, str. 7–8.
- Fishman, J. (1997), *In Praise of the Beloved Languages*, Berlin/New York.
- Friedrich, C. (1994), »Der Mythosbegriff als Mittel gegenwärtiger Gesellschaftsanalyse«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 15–28.
- Friedrich, C./Menzel, B. (1994), »Einleitung«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 7–12.
- Fritsche, M. (1992), »Das Eigene und das Fremde«, U. Hinrichs (ur.), *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan*, Wiesbaden, str. 79–90.
- Gak, V. G. (1989), »K tipologii form jazykovoju politiki«, *Voprosy jazykoznanija* 5, str. 104–133.
- Gellner, E. (1990), *Nations and nationalism*, Oxford.
- Gellner, E. (1999), *Nationalismus*, Berlin.
- Greenberg, R. (2001), »Language, Nationalism and the Yugoslav Successor States«, C. Reilly (ur.), *Language, Ethnicity and the State*, London/New York, str. 17–43.
- Hobsbawm, E. J. (1984), »Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914«, E. J. Hobsbawm/T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, str. 263–308.
- Hobsbawm, E. J. (1991), *Nationen und Nationalismus*, Frankfurt am Main/New York.
- Horak, R. (2001), *Prestige, Usus, Tradition*, Wien.
- Hübner, K. (1994), »Nation und Mythos«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 29–44.

- Hutton, C. (1999), *Linguistics and the Third Reich*, London/New York.
- Jonke, Lj. (1961/62), »Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika«, *Jezik* 9/2, str. 57–59.
- Jonke, Lj. (1968/69), »Osnovni pojmovi o jeziku Hrvata i Srba«, *Jezik* 16/5, str. 129–134.
- Jung, P. (1974), *Sprachgebrauch, Sprachautorität, Sprachideologie*, Heidelberg.
- Kaschuba, W. (1995), »Volk und Nation: Ethnozentrisums in Geschichte und Gegenwart«, H. A. Winkler/H. Kaelble (ur.), *Nationalismus — Nationalitäten — Supranationalität*, Stuttgart, str. 56–81.
- Kedourie, E. (1993), *Nationalism*, Oxford.
- Klose, H.–U. (1993), »Nation, Nationalismus und Sozialdemokratie«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, str. 68–74.
- Kohn, H. (1962), *Die Idee des Nationalismus*, Hamburg.
- Konrad, G. (1994), »Von den Schwierigkeiten der Scheidung«, D. Schlegel (ur.), *Der neue Nationalismus*, Schwalbach, str. 32–48.
- Kovačec, A. (1993), »Jezik«, V. Visković (ur.), *Krležijana*, Zagreb, str. 394–407.
- Kupchan, C. (1995), »Introduction: Nationalism Resurgent«; »Conclusion«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, str. 1–14, str. 180–190.
- Le Page, R./Tabouret-Keller, A. (1985), *Acts of identity*, Cambridge.
- Lemberg, E. (1964), *Nationalismus*, I–II, Reinbek.
- Lewada, J. (1994), »Der 'Homo sovieticus' als sozialer Mythos«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 45–54.
- Mattusch, H.–J. (1999), *Vielsprachigkeit: Fluch oder Segen für die Menschheit?*, Frankfurt am Main.
- Milroy, J./Milroy, L. (1999), *Authority in Language*, London/New York.
- Moguš, M. (ur.) (1999), *Hrvatski čestotni rječnik*, Zagreb.
- Münkler, H. (1989), »Das Reich als politische Vision«, P. Kemper (ur.), *Macht des Mythos — Ohnmacht der Vernunft?*, Frankfurt am Main, str. 336–358.
- Olt, R. (1991), *Wider das Fremde?*, Darmstadt/Marburg.
- Plümer, N. (2000), *Anglizismus — Purismus — Sprachliche Identität*, Frankfurt am Main i dr.
- Polenz, P. (1967), »Sprachpurismus und Nationalsozialismus«, *Germanistik — eine deutsche Wissenschaft*, Frankfurt am Main, str. 111–165.
- Polenz, P. (1998), »Zwischen 'Staatsnation' und 'Kulturnation'«, D. Cherubim/S. Grosse/K. Mattheier (ur.), *Sprache und bürgerliche Nation*, Berlin/New York, str. 55–70.
- Pranjković, I. (1997), *Jezikoslovna sporenja*, Zagreb.
- Samardžija, M. (1997), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb.
- Schöpflin, G. (1995), »Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, str. 37–65.
- Segert, D. (2002), *Die Grenzen Osteuropas*, Frankfurt/New York.
- Seton-Watson, H. (1977), *Nations and States*, London.
- Skrbiš, Z. (1999), *Long-distance nationalism*, Aldershot.
- Snyder, L. (1968), *The New Nationalism*, New York.
- Sofos, S. (1996), »Culture, Politics and Identity in Former Yugoslavia«, B. Jenkins/S. Sofos (ur.), *Nation and identity in contemporary Europe*, London/New York, str. 251–284.
- Sundhaussen, H. (1993), »Nationalismus in Südosteuropa«, »Plenumsdiskussion«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, str. 44–48, 48–67.

- Szücs, J. (1981), *Nation und Geschichte*, Köln/Wien.
- Thomas, G. (1989), »The Relationship Between Slavic Nationalism and Linguistic Purism«, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16/1-2, str. 5-13.
- Turczynski, E. (1976), *Konfession und Nation*, Düsseldorf.
- Weirich, D. (1994), »Begrüßung«, D. Schlegel (ur.), *Der neue Nationalismus*, Schwalbach, str. 1-6.
- Winkler, H. A. (1982), »Einleitende Bemerkungen«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus in der Welt von heute*, Göttingen, str. 7-11.
- Winkler, H. A. (1985), »Einleitung: Der Nationalismus und seine Funktionen«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus*, Königstein, str. 5-48.
- Winkler, H. A. (1995), »Nationalismus, Nationalstaat und nationale Frage in Deutschland seit 1945«, H. A. Winkler/H. Kaelble (ur.), *Nationalismus — Nationalitäten — Supranationalität*, Stuttgart, str. 12-33.
- Zakošek, N. (2004), »Das politische System Kroatiens«, W. Ismayr (ur.), *Die politischen Systeme Osteuropas*, Opladen, str. 677-726.